Pushpabana Vilasam

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
292, Esplanade,
MADRAS.
1926.

సంస్కృతగ్రంథములు.

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

ఋతుసంహారము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ... 0 [illegible]
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు ... 1 0
,, మేలుప్రతి ... 1 [illegible]
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, మేలుప్రతి ... 0 14
డిటో సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ... 1 [illegible]
కవిరాఘవీయము, ద్వ్యర్థికావ్యము, సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్య సహితము ... [illegible]
గీతాగోవిందము, (అష్టపది), ఆంధ్రటీకాతాత్పర్య వివరణసహితము ... 1 [illegible]
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు ... 0 [illegible]
[illegible] ...
...ము ...
...
...
...
...
...తాత్పర్యము, అట్టబైండు
...ంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము
...రస్వతి, పుష్పగిరి తిమ్మన
...ుందు చేర్పఁబడినవి ... 2 10
... 0 6
...తము ... 0 8
...నికూర్పు ... 0 12
...ము ... 1 8
... 0 6
...ము, చిన్నసైజు ... 0 14
...అర్థ ఆకారాంత శబ్ద సమాస
...ప్రతి, క్రొత్తకూర్పు ... 5 0

సంస్కృత గ్రంథములు.

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

ఋతుసంహారము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ... 0
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు ... 1
,, మేలుప్రతి ... 1
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, మేలుప్రతి ...
డిటో సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ... 1
కవిరాక్షసీయము, ద్వ్యర్థికావ్యము, సంస్కృతాంధ్రటీకా[illegible]
సహితము .
గీతాగోవిందము, (అష్టపది), ఆంధ్రటీకాతాత్పర్య వివరణ[illegible]
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు .
[illegible] .
[illegible]ము .
.
.
.
.
..
[illegible] ..
[illegible] తాత్పర్యము, అట్టబైం[illegible]
[illegible]ంధ్రటీకాతాత్పర్యస[illegible]
[illegible]రస్వలి, పుష్పగిరి తి[illegible]
[illegible]ందు చేర్పఁబడినవి
[illegible] ... 0
[illegible]తము ... 0
[illegible]నికూర్పు ... 0
[illegible]ము ... 1
... 0
[illegible]ము, చిన్నసైజు ... 0
[illegible]అర్థ ఆకాంక్ష శబ్ద సమాస
[illegible]ప్రతి, క్రొత్తకూర్పు 5 0

పుష్పబాణవిలాసము

సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము.

చెన్నపురి:

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారిచే

ప్రకటితము.

1926.

Printed at
the "VAVILLA" PRESS,
MADRAS.—1926.

శ్రీః

పుష్పబాణవిలాసః.

శ్రీమద్గోపవధూ స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన
వ్యామర్దాద్గళితేఽపి చన్దనరజస్యఙ్గే వహన్ సౌరభమ్,
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః. 1

టీ. శ్రీమత్ ... ఙ్గేషు-శ్రీమత్ = సౌందర్యముగలిగిన, గోపవధూ= గొల్లచానలయొక్క, స్వయంగ్రహ = తాముగాపట్టుకొనుట మొదలుగాఁగల, పరిష్వఙ్గేషు = ఆలింగనములయందు, తుఙ్గ...ర్దాత్ – తుఙ్గ=ఉబ్బిన, స్తన=కుచములయొక్క, వ్యామర్దాత్ = రాయిడివలన, చన్దనరజసి = గంధపుఁబొడి, గళితేఽపి = రాలిపోయినను, అఙ్గే=శరీరమునందు, సౌరభం=సువాసనను, వహన్ = తాల్చియున్నవాఁడును, జాగర...ద్వన్ద్వః – జాగర = (రేయి) మేల్కొని యుండుటచేత, జాత=కలిగిన, రాగ = ఎఱ్ఱదనముగల, నయనద్వన్ద్వః=కన్నులదోయి గలవాఁడును, ప్రభాతే=తెల్లవాఱి, కామపి= (ఇట్టిదని) చెప్పనలవికాని, శ్రియం = కాంతిని, బిభ్రత్=ధరించియుండువాఁడునునైన, వేణు...సికః - వేణు=పిల్లనగ్రోవియొక్క, నాద = ఊదుటయందు, రసికః=ఆశగలిగిన, కశ్చిత్-జారాగ్రణిః = ఒకానొకజారులమేటి (శ్రీకృష్ణుఁడు), వః=మిమ్మును, పాతు=రక్షించునుగాక.

తా. సౌందర్యవతులయినవ్రేతలు తాముగవచ్చి యాలింగనముచేయునప్పుడు, వారియున్నతస్తనముల యొరయిడి

వలనఁ దనశరీరమునందలి గంధపుపొడి రాలిపోయినను, ఆగంధపువాసనవీడనివాఁడును గోపికలతోడి సురతకాలములందు మేల్కాంచియుండుటచేత నెఱ్ఱుపాఱిన నేత్రములుగలవాఁడును, ప్రభాతకాలంబున నొకవిధమైన సౌందర్యముగలవాఁడునునైన వేణుగానప్రియుఁ డగు శ్రీకృష్ణుఁడు మిమ్ము రక్షించునుగాక.

అర్థాలంకారములు.—విశేషోక్తి, పర్యాయోక్త్యలంకారము, రసవదలంకారము, ప్రేయోలంకారము.

శృ ఙ్గా ర చ న్ద్రి కా.

అఙ్గప్రభాభీ రమ్యాభిః స్త్రీణాం ముద ముదఞ్చయన్
శ్రేయసే భూయసే భూయా త్కోఽపి గోపాలబాలకః.
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః
శృఙ్గారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయా మ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృఙ్గార కావ్యం చికీర్షుః ఆదౌ మఙ్గళత్వా దాశిషం ప్రయుఙ్క్తే—క్రమ దితి.—అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్ కర్తృశ్రోతృణాం శుభం భవతి. తదుక్తమ్: 'మో భూమి స్త్రిగురుః శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రిలో జీవితం, యో వా ర్యాదిలఘు ర్ధృతిం చ, పవనో దేశభ్రమం సోఽన్త్యగః, రోఽగ్ని ర్మధ్యలఘు ర్మృతిం, దినమణి ర్మధ్యే గురు ర్జోరుజం, తో ద్యౌ ర న్త్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు ర్భ స్తారకేశో యశః.' ఇతి. మగణసన్నిధానసమనన్తరః సగణోఽపి శుభప్రద ఏవ. త దుక్తం చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: 'మ య ర స త జ భ న సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పర స్తు పూర్వస్మాత్, జన్యోఽత్ర జనకనికటే సుతవ ద్వితనోతి నాశుభం కర్మ. సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే

గణాః శుభాః.’ ఇతి. ప్రథమవర్ణో౽ప్యత్ర శుభ ఏవ. య ద్యపి క్రూరేణ రే ఫేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్య స్యాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే- ‘క్షం వినా క్రూరసంయుక్తం సౌమ్య స్త్యాజ్యో విషాన్నవత్, శ్లేష స్తు కషయోః శ్రేయసే శుచి శ్రావణయో రివ.’ ఇతి. త థాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగా న్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్: ‘దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యు ర్లిపితో గణ తో౽పి వా.’ ఇతి. స్పష్టీకృత మేత చ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: ‘మఙ్గ ళార్థాభిధానో వా దేవనామాఙ్కనో౽పి వా, గణో న దూష్యో వర్ణ శ్చ దేవతాధిష్ఠితాశ్మవత్. చతుర్ముఖముఖేత్యాదౌ చవర్ణో జగణో౽పిచ, బ్రహ్మ నామాఙ్కితత్వేన కావ్యాదా వపి శోభనా. శృఙ్గార వీర సౌహార్ద మి త్యత్ర తు కృతే ర్ముఖే, ఋవర్ణగః శవర్ణో౽పి మఙ్గళార్థో విశిష్యతే. ప్రసక్తః పాత్ర మి త్యాదౌ ప్రకర్ష స్యాభిధానతః, పకారో రేఫయుక్తో౽పి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః.’ ‘ సౌమ్యాసౌమ్యవివేచన మ ప్యత్ర కృతమ్: ‘శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్తద్దైవతమూర్తయః, కర్తుః కారయితుః శ్రో తుః కల్పయ న్తి శుభాశుభే. అకారః ప్రీతిదాయీ స్యా న్నిషేధే తు విప ర్యయః, ఆకారో హర్షదః సో౽పి వ్యథార్త్యాదిషు నోచితః. ఇకారాది చతుష్కం తు కుర్యాత్ తుష్టిమనోరథౌ, ఋకారాద్యా శ్చ చత్వారః సంతతి స్తమ్భహేతవః. ఏకారాద్యా శ్చ చత్వారః కామవాఙ్మోక్షభూ తిదాః, లక్ష్మీకరః కవర్గః స్యా చ్చకారః కీర్తినాశనః. ఛజకారౌ రోగ హారౌ ఝఞౌతు మరణప్రదౌ, టఠకారౌ ఖేదకారౌ డః శుభో ఢ స్త్వకా న్తికృత్. వస్తులోభకరో ణస్తు తకారో విఘ్ననాశనః, థకారో యుద్ధకారీ స్యా ద్దధకారౌ ధృతిప్రదౌ. నకార స్తాపకృ త్కశ్చి దని షేధే శుభః స్మృతః, రక్షాదాయీ పకారః స్యాత్ ఫకారః సాధ్వస ప్రదః. ఆరోగ్యకృ ద్బకారః స్యా ద్భకార స్త్వతిభాగ్యకృత్, మకా రః క్షోదకృ ద్యస్తు శ్రీదో రేఫ స్తు దాహకృత్. లో జాడ్యకృ ద్వకారః స్యా ద్వ్యాగారోగ్యత్విషాంఖనిః, ఊష్మాణ స్సుఖ ఖేద శ్రీ నిర్వాణ నిధయః క్రమాత్.’ (శషసహా శ్చత్వార ఊష్మాణః.) అథ శ్లోకార్థః. శ్రీః

శోభా - 'శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్సరళశాఖిషు, వాణీ లక్ష్మీ లవ ఙ్గేషు బిషే బిల్వేఽప్యథ త్రిషు.' ఇతి నా. - శ్రీమత్యః శోభావత్యః, యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గాః, స్వయం గ్రహాః స్వయ మేవ గ్రహణం, తత్పూర్వకాః, పరిష్వఙ్గా ఆలిఙ్గనాని * మధ్యమపదలోపి సమాసః, స్వయంగ్రహేణ పరిష్వఙ్గా ఇతి * తృతీయాసమాసో వా, తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలితోద్ఘాటనపూర్వకం స్వయంగ్రహాలిఙ్గనానాం ప్రతిపాదనా ద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌన్దర్యం, తత్ప్రియుక్త స్తా సాం తస్మి న్ననురాగాతిశయ శ్చ వ్యజ్యేతే, తుఙ్గ స్తనానాం యో వ్యామర్దః పరిపీడనం తస్మాత్ * కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః, య ద్వా తుఙ్గ స్తనై ర్వ్యామర్దః పరిపీడన మితి కరణే తృతీయా * 'కర్తృకరణే కృతా బహుళ' మితి సమాసః. చన్దన రజసి మలయజ పరాగే, గళితే ఽపి, సర్వాఙ్గగతే చన్దనే గోపాఙ్గనా కఠినకుచమథితత్వేన చూర్ణతాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అఙ్గే శరీరే * 'అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ' ఇతి కోశకారేణ అఙ్గశబ్ద స్యావయవపర్యాయేషు పరిగణితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి న శఙ్కనీయమ్. 'అఙ్గం గాత్రా న్తికోపాయ ప్రతీకే ష్వప్రధానకే.' ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీర పరత్వస్యాపి ప్రదర్శి తత్వాత్, సౌరభం చన్దనస్యైవ పరిమళం వహన్ దధానః,జాగరేణ నిర న్తర క్రీడాలమ్పటత్వేన నిర్నిద్రత్వేన, జాతరాగమ్ ఉత్పన్నరక్తిమగుణం, నయనద్వన్ద్వం యస్య స తథోక్తః, 'రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమ త్విషోః' ఇతి విశ్వః. తథా ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, కామ ప్యని ర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్న జనితాం లక్ష్మీం; బిభ్రత్ ధారయన్ * 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి' తి నుమభావః. వేణునాదే, రసికో రాగవాన్, రసోఽ స్యాస్తీతి రసికః * 'అత ఇనిఠనా వి' తి ఠన్ప్రత్యయః, 'శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.' ఇత్యమరః. 'కశ్చి జ్జారాగ్రణీః కోఽపి గోపి కాజారనాయకః, భగవాన్ వాసుదేవ' ఇతి యావత్. తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్తత్వేఽపి విశేషణైః స్ఫుటీకృతత్వాత్. వో యుష్మాన్, పాతు. అ త్రాధారస్య చన్దన స్యాపగమేఽపి ఆధేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్ణ

నాత్ * విశేషాలఙ్కారః, తదుక్తం, ‘విశేషః ఖ్యాత మాధారం వినా ప్యాధేయవర్ణనమ్’ ఇతి; తథాకృతవధూపభోగ స్యాకృతే ర్యథావద్వస్తువర్ణ నేన, *స్వభావోక్తి శ్చ. ‘స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.’ ఇతి; అస్యాః పూర్వోక్త విశేషాఙ్గత్వ మి త్యనయోః * సఙ్కరః; తథాస్య సాధారణరూపేణ వక్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జారాగ్రణీత్వరూపే ణానువర్ణన మితి భఙ్గ్యన్తరాశ్రయణరూపః * పర్యాయోక్త్యలఙ్కారః, ‘పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భఙ్గ్యన్తరాశ్రయమ్.’ ఇతి లక్షణాత్. తథా సమ్భోగశృఙ్గారస్య కవీష్టదేవతావిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలఙ్కారః. లక్షణమ్ - ‘అఙ్గభావం రసో యత్ర భావం ప్ర త్యథ వా రసమ్, భజేత్ స తత్ర రసవదలఙ్కార ఉదీరితః.’ ఇతి; తథా దేవవిషయ రతిభావస్యాపి కవీష్టస్యైవ అనుగ్రాహ్యజనవిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * ప్రేయోఽలఙ్కారః. ‘ప్రేయోఽలఙ్కృతిరఙ్గంచే ద్భావోభావాన్తరం ప్రతి.’ ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే-‘రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాఞ్జితః, భావః ప్రోక్త స్తదా భాసా అనౌచిత్యప్రవర్తితాః.’ఇతి. (అఞ్జితో వ్యఞ్జిత ఏవ.) ఏతే పఞ్చ అర్థాలంకారాః. శబ్దాలఙ్కారస్తు.— ‘స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తనే’ త్యాదౌ వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుటఏవ. తల్లక్షణం తు—‘ఏకద్వి ప్రభృతీనాంతు వ్యఞ్జనానాం యదా భవేత్, పునరుక్తిరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.’ ఇతి. పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ప్రాగుక్తయో ర్ద్వయో శ్చ అన్యోన్యనై రపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః. * శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం - ‘సూర్యాశ్వై ర్మసజ స్తతాః సగురవః శార్దూల విక్రీడితమ్’ ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదిత మాసీ ద్యచ్చరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతిసహస్రైః క్రీడతో నన్దసూనోః,
త దఖిల మవలమ్బ్య స్వాదు శృఙ్గారకావ్యం
రచయితు మనసో మే శారదాస్తు ప్రసన్నా. 2

టీ. యువతిసహస్రైఃసహ=పెక్కండ్రుగొల్లవనితలతోడ, క్రీడతః=విహరించుచున్న, నన్దసూనోః=నందునిపుత్రుఁడగు శ్రీ కృష్ణునియొక్క, విచిత్రం=వింతయైన, యత్=ఏ, చరిత్రం=కథ, భువనవిదితం=లోకమునందు ప్రసిద్ధమయినది, ఆసీత్=అయినదో, తత్-అఖిలం=ఆ చరిత్రమునంతయు, అవలమ్బ్య=ఆధారముగాఁజేసికొని, స్వాదు=మనోహరమైన, శృఙ్గారకావ్యం=శృంగారరసము ముఖ్యముగాఁగలిగిన యొక కావ్యమును, రచయితుమనసః=రచించుటకుఁ దలంపుగొనిన, మే=నాకు, శారదా=సరస్వతీదేవి, ప్రసన్నా=(నాయెడ) అనుగ్రహముగలది, అస్తు=అగుఁగాక.

తా. పెక్కండ్రు జవరాండ్రతోఁగూడి లీలలు సల్పునట్టియే నందసూనునియొక్క చిత్రచరిత్రము సర్వలోకప్రసిద్ధమై వెలయుచున్నదో, యట్టి గోపాలునియొక్క చరిత్రమునుగొని, సకల జనరంజకమైన యొక శృంగారకావ్యమును జేయఁదలఁచిన నాకు సరస్వతీదేవి ప్రసన్నురాలగుఁగాత.

సంప్రతి కవిః స్వచికీర్షితం ప్రతిజానన్ తన్నిర్వాహాయ సరస్వతీప్రసాద మాశాస్తే:—

భువ నేతి. యువతిసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దసూనోః శ్రీకృష్ణస్య సమ్బన్ధి, విచిత్రమద్భుతం, యచ్చరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాదిరూపం, భువనవిదితం లోకైర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం, తచ్చరిత్రమ్, అవలమ్బ్య ప్రతిపాద్యత్వే నాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం, శ్రావ్య మితి యావత్. 'మధురో నా రసే తద్వత్ సున్దర స్వాదుషు త్రిషు.' ఇతి నా. శృఙ్గారకావ్యం శృఙ్గారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం, మనో యస్య తస్య *'తుం కామమనసో ర పీ' తి మకారలోపః. మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు. సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృమ్భణం ఘటయ త్వి త్యాశయః. * మాలినీవృత్తమ్. లక్షణం తు—'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః.' ఇతి.

అవ. ఒండొరులయొక్క రూపు, లక్షణము, తళుకుబెళుకులు వీనిచే ననురాగము గలవారయ్యుఁ గూడిక లేకపోవుటచేత నాత్రముగలవారయి యొకనాఁ డేకతంబున నదృష్టవశంబునఁ గలిసిన యిద్దఱు కాముకులగు నాయికా నాయకులయొక్క చేష్ట లిందు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.—

కాన్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయో రాసీ ద్వికాసో మహా
న్ప్రాప్తే నిర్జన మాలయం పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః,
వక్షోజగ్రహణోత్సుకే, సమభవత్ సర్వాఙ్గకమ్పోదయః
కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్. 3

టీ. కాన్తే = ప్రియుఁడు (తనయిచ్చకెక్కినవాఁడు), దృష్టిపథం= చూపుమార్గమును, గతే=పొందఁగా, సుభ్రువః = నాయికయొక్క, నయనయోః=కన్నులకు, మహాన్ = ఎక్కువ, వికాసః = విస్తారము, ఆసీత్ = కలిగెను. (కాన్తే=ప్రియుఁడు,) నిర్జనం = జనులులేని, ఆలయం = ఇంటిని, ప్రాప్తేసతి = పొందఁగానే, (సుభ్రువః = ఆనాయికయొక్క,) తనుః = ఒడలు, పులకితా = గగ్గురుపాటుగలది, (ఆసీత్ = ఆయెను.) (కాన్తే = ప్రియుఁడు,) వక్షోజగ్రహణఉత్సుకేసతి - వక్షోజ = కుచములయొక్క, గ్రహణ = పట్టుకొనుటయందు, ఉత్సుకేసతి = ఆసక్తిగలవాఁడుకాఁగా, (నాయికాయాః = నాయకికి,) సర్వాఙ్గకమ్ప ఉదయః = అన్నియంగములయందును వణఁకుయొక్క పుట్టుక, సమభవత్=కలిగెను. (కాన్తే=కాంతుఁడు,) కణ్ఠ ఆలిఙ్గన తత్పరే - కణ్ఠ=మెడయొక్క, ఆలిఙ్గన = కౌఁగిలించుటయందు, తత్పరేసతి= శ్రద్ధగలవాఁడుకాఁగా, (నాయికాయాః = నాయికయొక్క,) నీవీ = కోఁకముడి, దృఢాఽపి=గట్టిదైయున్నను, స్వయం=తానుగా, విగళితా=జాఱినది, (ఆసీత్ = ఆయెను.)

తా. తనమనోవల్లభుఁడు కంటఁబడఁగానే, యొకనాయిక మక్కువగలదగుటచేతఁ గన్నులువిచ్చికొని, కాంతుని జూచెను. ముద్దరాలి యొయ్యారపుఁజూడ్కులతళుకు బెళుకులచే నీడ్వఁబడి

యావల్లభుఁ డప్పు డదృష్టవశంబున నొక్కరు లేని యొక యగారంబు సొరఁగా, నాముగుదయొక్క యొడలియందు గగుర్పాటు గలిగెను. మఱియు, నా ప్రియుఁడు కుచగ్రహమం దిష్టపడఁగా, నాయికయొక్క యన్ని యంగములు గడగడ వణఁకెను. కాంతుఁడు నాయికను గట్టిగాఁ గౌఁగిలింపఁ గడంగినప్పుడు, నాయికయొక్క పోఁకముడి గట్టిగానున్నను, తనంతట వీడిపోయెను.

ఈ శ్లోకంబున చూచుట, తాఁకుట, కౌఁగిలించికొనుట మొదలగు కామోపచారములు వర్ణింపఁబడియుండుటచే సంభోగశృంగారము. స్వభావోక్త్యలంకారము.

పరస్పర రూప రేఖా విలాసాదిభి ర్జాతానురాగయో రయోగవశాదుత్కణ్ఠితయోః క్వచి ద్రహసి దైవవశా న్మిళితయోః కామినో శ్చేష్టాం కవి రాహ.—

కాన్త ఇతి.—'కాన్తే' 'సుభ్రువ' ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే. కాన్తే వల్లభే, 'దృష్ట్యోః నయనయోః పన్థా దృష్టిపథః' * 'ఋక్పూ' రి త్యాదినా సమాసాన్తః * 'దృష్టి ర్ధీ దర్శ నాక్షీ ష్వి'తి నానార్థరత్నమాలాయాం - తం గతే ప్రాప్తే - దృగ్గోచరే స తీ త్యర్థః. సుభ్రువః సున్దర్యాః, నయనయో ర్మహా న్వికాస ఆసీత్ - సాభిలాషతయా నేత్రే విస్తార్య నిర్నిమేష మద్రాక్షీ ది త్యర్థః. తతః కామినీనయనవిభ్రమాకృష్టే తస్మిన్ కాన్తే, నిర్జనం దైవవశాత్ తత్కాలే జనవర్జిత, మాలయం గృహం, ప్రాప్తే సతి, సుభ్రువ స్తనుః, పులకితా సంజాతపులకా * 'త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత' జితీతచ్ ప్రత్యయః, జాతా అభూత్ - 'ఉత్పన్నభూతయో ర్జాతో బృన్దజాత్యో స్తు స ద్వయోః.' ఇతి నా.—ఏకాన్తసమాగమేన మనోవికాస స్యోపచయే సతి రోమోద్గమః ప్రాదురభూ ది త్యర్థః. తతో విజనగృహావస్థిత కామినీసమీపవర్తన సముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాన్తే, వక్షోజయోః స్తనయోః, గ్రహణే ఉత్సు

కేసతి - గ్రహణ మనాఖ్యాయ ఔత్సుక్యమాత్రోక్త్యా తస్య కాన్తస్య సభ
య ప్రవృత్తిః సూచ్యతే, సుభ్రువః సర్వాఙ్గకమ్పాదయః, సమభవత్ సం
భవతిస్మ-రాగా న్మహావేపథు రుత్పన్న ఇ త్యర్థః - తథా చ లక్షణం - 'రాగ
ద్వేష భయాదిభ్యో వేపథు ర్గాత్ర వేపనమ్.' ఇతి, తత స్తస్యాం కుచగ్రహణ
మఙ్గీకుర్వాణాయాం నివ ర్తమానసాధ్వసే తస్మిన్ కాన్తే, కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే
సతి, దృఢా, నీవీ జఘనవస్త్రగ్రన్థిః - 'నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘన
వాససః.' ఇత్యమరః. స్వయ మేవ, విగళితా విస్రస్తా. అత్ర ప్రథమే
వాక్యే-'ఆదరా ద్దర్శనం * చక్షుః ప్రీతి రి త్యభిధీయత' - ఇత్యుక్తలక్షణా
ప్రథమాఽనఙ్గదశా దర్శితా. ద్వితీయతృతీయయోః * సాత్త్వికప్రాదు
ర్భావో వర్ణితః, తురీయే తు * కామేఙ్గితం కథితమ్. తల్లక్షణం తు రతి
రహస్యే-'ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర, తీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవ, ద్ధమ్మిల్లః
కుసుమాఞ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బన్ధం పునః, ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః
స్తనౌ ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృ
ఢం, కామేఙ్గితం యోషితామ్' ఇతి. దర్శన స్పర్శ నాది. కామోపచార
వర్ణనాత్ * సంభోగశృఙ్గారః. లక్షణం తు - 'అనుకూలౌ నిషేవేతే య
త్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయముదాహృతః.'
ఇతి. * స్వభావో క్తి రలంకారః.

అవతారిక. ఒక సొగసులాడియొక్క యొయ్యారపుఁ జేష్టనుచూచు
చుండిన యొక కాముకుఁడు తన వేడుకచెలికానితో నీక్రిందివిధంబునఁ
జెప్పుచున్నాఁడు.—

మాం దూరా దరవిన్దసున్ద రదరస్మేరాననా సంప్రతి
ద్రాగుత్తుంగఘన స్తనాంగణగళచ్చారూత్తరీయాఞ్చలా,
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసార్యాన్తికే
నేత్రాన్తస్య చిరం కురంగనయనా సాకూత మాలోకతే. 4

టీ. సంప్రతి=ఇప్పుడు, అరవిన్ద...వనా - అరవిన్ద = కమలమువలె, సున్దర = అందమైనదియును, దర=ఇంచుక, స్మేర = నవ్వుచున్నదియునయిన, ఆననా = మోముగలదియు, ద్రాక్=వడిగా, ఉత్తుం...ఇ్చలా - ఉత్తుఙ్గ = ఉబ్బయినవియును, ఘన = గొప్పవియునైన, స్తన = కుచములయొక్క, అఙ్గణ= దాపునుండి, గళత్ = జాఱుచున్న, చారు=సొగసయిన, ఉత్తరీయ = పైఁట యొక్క, అఞ్చలా = అంచుగలదియునైన, కురఙ్గనయనా = జింకయొక్క కన్నులంబోలు కన్నులుగల యాయతివ, ప్రత్యా...పరా - ప్రత్యాసన్న = సమీపించినట్టి, జన = మానుసులయొక్క, ప్రతారణ = మోసపుచ్చుటయే, పరా (సతీ) = ముఖ్యమైన వృత్తిగాఁగలిగినదై, నేత్రాన్తస్య = కడగంటి యొక్క, అన్తికే=దాపున' పాణిం = చేతిని, ప్రసార్య=చాపుకొని, సాకూతం = అభిప్రాయముతోఁగూడ, దూరాత్ = దవ్వునుండి, చిరం = చాల సేపుగా, మాం=నన్ను, ఆలోకతే = చూచుచున్నది.

తా. కమలములంబోలు చిఱునగవు మోముగలదియు, తనగబ్బిగుబ్బలపైని పైఁటకొంగుజాఱుచున్నను గమనింపనిదియు నైనయొక వన్నెలాడి తనదాపునకువచ్చెడిజనుల వంచింపఁ గోరి తనకడకంటిదాపున బొట్టనవ్రేలిని క్రిందికిని దక్కిననాలుగు వ్రేళ్లనొక్కటిగాఁబైకిని జేర్చియుంచుకొన్నదై, యోచెలికాఁడా! దవ్వునుండియే తడవులంబట్టి నన్నుఁ జూచుచున్నది.

యుక్తియనునలంకారము. స్వభావోక్తి. కాంతి యనుకావ్యగుణమును. నాయిక ప్రౌఢ.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పశ్య న్కామీ నర్మసచివం బ్రూతే.—

మాఘుతి.—సంప్ర త్యధునా, అరవిన్ద మివ సున్దరం-దరస్మేరం మన్దం యథా తథా స్మయమాన - మాననం ముఖం యస్యాః సా తథోక్తా * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః - దరస్మే రే త్యత్ర * 'సుప్సు పే' తి సమాసః - స్మయతేః * 'నమి క మ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః - 'దరోఽ

స్త్రీ శఙ్కభయయో ర్గర్తేఽపి చ గుహా దరీ, దరం త్వవ్యయ మల్పార్థే గుగ్గ లౌ తు పురః పుమాన్.' ఇతి నా.—ద్రాక్ శీఘ్రం * 'ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుత మి' త్యమరః. ఉత్తుఙ్గౌ సమున్నతౌ - ఘనౌ పృథులౌ కఠినౌ వా - యౌ స్తనౌ తయో - రఙ్గనాత్ ప్రాన్తాత్ - గళత్ చారూ త్తరీయస్య - అఞ్చల మన్తో - యస్యాః సా తథోక్తా - ఇతి కామేఙ్గిత స్యోక్తిః - 'కఠి నాధిక సాన్ద్రేషు వాద్యమధ్యమ నృత్తయోః, ముస్తా ముద్గర మేఘేషు త్రి షు క్లీబే పుమాన్ ఘనః.' ఇతి నా - 'అఞ్చలం త్వంశుకాన్తే స్యా ది' త్యమరః. కురఙ్గనయనా మృగాక్షీ, ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః-యే జనాః తేషాం - ప్రతారణం వఞ్చనం - పరం ప్రధానం యస్యాః సా తథోక్తా - పరేఙ్గితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తినో ధూర్తా వాత్మీయ నయనదర్శన విభ్రమ దర్శన పరిహారేణ వఞ్చయితు కామా స తీ త్యర్థః. నేత్రాన్త స్యాపాఙ్గస్య, అన్తికే సమీపే, పాణిం ప్రసార్య-అఙ్గుష్ఠస్యాధోభాగవర్తిత్వం సంశ్లిష్టానా మితరాఙ్గుళీనా మూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్ర నేత్ర మధ్యవర్తిత్వం యథా స్యా త్తథా కపోలే హస్తం సన్నివే శ్యే త్యర్థః, మాం దూరా, దాకూతేన భా వేన సహితం యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణపర్యన్తం, ఆ లోకతే పశ్యతి - ధృగ్విలాసై రాశయం ప్రకటయన్తీ వర్తత ఇ త్యర్థః. అత్ర నిజమర్మగుప్తయే నేత్రాన్తికపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టృజన వఞ్చనస్యోక్తేః * యుక్త్యలంకారః- 'యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయామ మర్మగుప్తయే.' ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటౌ. బద్ధ స్యాత్యుజ్జ్వలతయా * కాన్తి ర్నామ గుణః - 'అత్యుజ్జ్వలత్వం బన్ధస్య కావ్యేకాన్తి రి తీర్యతే.' ఇతి లక్షణాత్. నాయికా * ప్రౌఢా - 'స్మర మన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా.' ఇతి లక్షణాత్.

అవతారిక. కాముకుఁడు సంకేతమువలనఁ బువ్వులు గోయుంట ము న్నగు నెపంబునఁ దోటకు వచ్చిన యొక వన్నెలాడిం గూర్చి, రహస్యముగ విహరింపఁ దగినతావును జూపుచుఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

నీరన్ధ్రమేత దవలోకయ మాధవీనాం
మధ్యే నికుంజసదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్,
కుర్యుర్య దీహ మణితాని విలాసవత్యో
బోద్ధుం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్. 5

టీ. అబలే = ఓచిన్నదానా, మాధవీనాం = బండిగురివెందతీఁగెల యొక్క, మధ్యే=నడుమను, చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్-చ్యుత = రాలిన, పుష్ప=పువ్వులతో, కీర్ణం = నిండిన, ఏతత్ = ఈ, నికుఞ్జసదనం = పొదరింటిని, అవలోకయ=చూడుము. ఇహ = ఈపొదరింటియందు, విలాసవత్యః = సొగసుకత్తెలు, మణితాని = సురతకాలపుసందడులను, కుర్యుఃయది=చేయుదురేని, పికానాం= కోయిలలయొక్క, నినదైః=కూఁతలచేత, బోద్ధుం=తెలిసికొనుటకు, నశక్యం= వీలుగాదు.

తా. ఓ సొగసుదానా! యీబండిగురివెందతీఁగెలనడుమ నుండునట్టి యీ పొదరింటిని జూచితివా! ఇది తీఁగెలనుండి రాలినపువ్వులతో నిండి యెంత సొగసుగానున్నదో! ఇచ్చట వేడ్కకత్తెలు సురతకాలపుఁ గూజితములు సల్పినను, అవి ఈ పొదరిండ్లలోఁ గూయు కోయిలలకూఁతలలోఁ గలసిపోవుటవలన, వీనిని సురతకాలపుఁ గూజితము లని యొరు లెఱుఁగఁ జాలరు. అని "అబలే" అనుటచే నీ వెవరికినైన వెఱతువేమో. "ఇచ్చటి కోయిల కూఁతలచేత మనసురతకాలపుఁ గూజితములు బయటికిఁ దెలియవు. నీవు వెఱవవలదు" అనిభావము.

కామీ సంకేతవశా త్కుసుమాపచయాది వ్యాజే నోపవనం ప్రవిష్టాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయ న్నాహ.—

నీరన్ధ్రమితి.—హే, అబలే, మాధవీనాం వాసన్తీనాం * 'వాసన్తీ మాధవీలతే' త్యమరః, మధ్యే, నీరన్ధ్రం బహిః సర్వత్ర లతాదివ్యాప్త్యా ఛిద్రరహితం - పరై రనాలక్ష్యత్వేన వస్తుం యోగ్య మితి భావః. చ్యుతైః పుష్పైః - కీర్ణం సంఛన్నమ్ - అయత్నపుష్పశయ్యాన్విత మితి భావః,

ఏతత్ పురోవర్తి, నికుఞ్జం కుఞ్జ మేవ సదనం గృహం - 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే.' ఇ త్యమరః, అవలోకయ పశ్య; న కేవల మత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్ద ముపస్థిత ఏవ జాతు మశక్యః. కింతు శబ్దాయమానోఽ పీత్యాశయే నాహ. - ఇ హాస్మిన్ నికుఞ్జసదనే, విలాసవత్యాః విలాసిన్యాః మణితాని రతికూజితాని * 'మణితం రతికూజిత' మి త్యమరః, కుర్యు ర్యది, పికానాం కోకిలానాం, నినదైః కూజితైః - హేతుభిః, బోద్ధుం జ్ఞాతుం, నశక్యం - వనమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణాన్ తదనుకారిణో మణితవిశేషాన్ వివిచ్య గ్రహీతుం న కే నాపి శక్యత ఇ త్యర్థః; * మణితవిశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్; 'హుం కృతి స్తనిత సీత్కృతోత్కృతం ఫూత్కృత శ్వసిత రోద నాదికం, ముఞ్చ పీడయ గృహాణ జీవయ త్రాహి హా ధి గితి సీత్కృతం విదుః. తచ్చ లావక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుత క్రమైః, మిశ్రితం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాన్య థాపి రుత మిష్యతే బుధైః.' ఇతి. అత్ర మణితానాం కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాదనాత్ * సామాన్యాలంకారః – 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా.' ఇతిలక్షణాత్; తేన కోకిలాలాపముఖరితేఽస్మి న్వనప్రదేశే సామ్యబలాన్మణితేషు కోకిలకూజితభ్రమ స్యావశ్య ముత్పాద్యమానతయా మణితా న్యాకర్ణ్యాపి కామినోః క్రీడాం కోఽపి జ్ఞాతుం న శక్నుయా దితి * భ్రాన్తిమదలఙ్కారోఽపి ప్రతీయత ఇ త్యలఙ్కారే ణాలఙ్కారధ్వనిః. తథా ఇదమే వావయో ర్విహారయోగ్యం గూఢస్థానం ఇహైవ రన్తుం ప్రసీ దే త్యపివ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వని శ్చ. * వసన్తతిలకావృత్తమ్ - 'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః.' ఇతి.

అవ. ఒకనాయిక తోడిచెలికత్తెలతోఁ గూడఁ బూవులు గోయ రాఁగా, నొక కుంటెనకత్తె యానాయికను బూఁచినతీఁగలను, చెట్లను వెదకు నెపంబునఁ దక్కిన యువిదలనెల్ల నేమఱించి, యొకరహస్య ప్రదేశంబునకుఁ దోడ్కొనిపోయి జారునితోఁ గూర్చి తాను బయటఁ గావలి

యుండెను. అప్పుడు దైవవశంబునఁ బూవులు గోయుటకై నాయికయాఁడుబిడ్డ యచ్చటికి రాఁగా, దూతిక నాయిక కాఁడుబిడ్డయొక్క రాకను దెల్పుచు, ఆఁడుబిడ్డకు సందియము గలుగుటకు ముందే సంభోగచిహ్నములను గారణాంతరములచేఁ గప్పుచు నీక్రింది తెఱంగునఁ జెప్పుచున్నది.—

దష్టం బిమ్బధియాధరాగ్ర మరుణం, పర్యాకులో ధావనా
ద్ధమ్మిల్ల, స్తిలకం శ్రమామ్బుగళితం, ఛిన్నా తనుః కణ్టకైః,
ఆః కర్ణజ్వరకారికఙ్కణఝణత్కారం కరౌ ధూన్వతీ [హీత్.
కిం భ్రామ్య స్యటవీశుకాయ? కుసుమా న్యేషా ననాన్దా గ్ర

టీ. అరుణం = ఎఱ్ఱనైన, అధరాగ్రం = మోవియంచు, బిమ్బధియా= దొండపండనుభ్రాన్తిచేత, దష్టం = కొఱకఁబడినది, ధమ్మిల్లః = కొప్పు, ధావనాత్ = పరుగెత్తుటవలన, పర్యాకులః – జాతః = వీడిపోయినది; తిలకం= బొట్టు, శ్రమామ్బుగళితం - శ్రమ = అలసటవలని, అమ్బు=చెమ్మటనీటిచేత, గళితం=జాఱిపోయినది; తనుః = ఒడలు, కణ్టకైః=ముండ్లలో, ఛిన్నా=గ్రుచ్చుకొన్నది; ఆః = ఇసీ, కర్ణజ్వ...త్కారం - కర్ణ=చెవులకు, జ్వర = సంతాపమును, కారి=చేయునట్టి, కఙ్కణ = వలయములయొక్క, ఝణత్కారమ్= ఝణఝణ మనుధ్వని గలుగునట్లుగా, కరౌ = చేతులను, ధూన్వతీ = విదలించుచు, అటవీశుకాయ = అడవియందలి చిలుకనిమిత్తము, కిం=ఏల, భ్రామ్యసి=తిరుగుచున్నావు? ఏషా = ఈ, ననాన్దా=నీ యాఁడుబిడ్డ, కుసుమాని=పూవులన్నియు, అగ్రహీత్ = కోసినది.

తా. దొండపండనునెపమున నీకెమ్మోవి మొన నాచిలుక కొఱికిపోయినది. ఆచిలుకనుబట్టుకొనుటకై పరువిడఁగా, కొప్పు వీడిపోయె. ముండ్లు గ్రుచ్చుకొన్నవి. అయ్యో! వెఱ్ఱిదానా, చెవులు తూట్లు పోవునట్లు, చేతిగాజులను సందడిచేయు నాయడవిచిలుకను బట్టుటకై యేల యట్లల్లాడుచున్నావు. ఇక్కడఁ బూవులన్నిటిని నీయాఁడుబిడ్డ కోసికొన్నదిచూడు! అని.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వనం ప్రాప్తాం పుష్పితలతాపాదపాన్వేషణవ్యాజే నాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చి ద్విజనం గూఢప్రదేశం నీత్వా జారేణ సంగమితాం కాఞ్చి త్కామినీం తత్పరిత్రాణాయ బహి రవస్థితా దూతికా దైవ వశాత్త మేవ ప్రదేశం కుసుమలిప్సయా ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసు రాగమనం సూచయన్తీ శఙ్కాదర్శనాత్ ప్రాగేవ హేత్వన్తరోపన్యాసేన సంభోగలిఙ్గాని చ్ఛాదయన్తీప్రాహ:—

దష్ట మితి.—అరుణం స్వభావేవ రక్తమ్ - ఇతి బిమ్బభ్రాన్తిహేతూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బ ఫల మితి బుద్ధ్యా, దష్టం శుకేన చఞ్చూపుటేన విద్ధమ్ - ఇతి దన్తక్షతాపలాపః; ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః * 'ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః' ఇ త్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్, పర్యాకులః విశ్లిష్య వ్యాకులః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్బు గళితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాత మితి శేషః; తనుః శరీరం, కణ్టకైః, ఛిన్నా శుకలోభా ద్దుష్ప్రవేశకణ్టకితలతా మధ్యప్రదేశేషు ప్రవేశేన స్తనాదిస్థానేషు కృతవ్రణా జా తేతి నఖక్షతాపలాపః కృతః; ఆః ఇతి కోపే * 'అస్తుస్యాత్ కోపపీడయో' రి త్యమరః - అత్ర కోపః పరప్రతారణాయాభినీయమానత్వా న్మృషాభూతః, కర్ణజ్వరకారిణః అతిమాత్రతయా శ్రోత్రపీడాకరాః- కఙ్కణఝుణత్కారాః యస్మిన్ కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా, కరౌ, ధూన్వతీ కమ్పయన్తీ - పశ్చా త్పుర శ్చ, వ్యాపారయన్తీ స తీత్యర్థః, అటవీశుకా యారణ్యకీరాయ - అటవీగ్రహణం దుర్గ్రహత్వబోధనార్థం, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్త మిత స్తతో ధావసి - తద్గ్రహణస్య దుష్కరత్వా ద్విఫల స్తేప్రయాస ఇతి భావః; న కేవల మేతత్ప్రయాసవైఫల్యమాత్రం కిం తు ప్రా గేవ త్వయా అగత్య మదీయాన్యేతాని నాన్యైరపచేయా నీతి స్వాధీనతాం నీతా న్యపి పుష్పాణి వ్యపగతా నీ త్యాహ:—ఏ షేతి. ఏషా పురోవర్తినీ - అతిసమీపవర్తిత్వ సూచనార్థ మేతచ్ఛబ్దప్రయోగః, ననాన్దా తవపత్యుః స్వసా * 'ననాన్దా తు స్వసా పత్యు రి'త్యమరః, కుసుమా న్యగ్రహీత్; కర్తవ్యం పుష్పాపచయ మపహాయ మోహా ద్వన్యశుకగ్రహణాయ

వనే ధావన్త్యా స్తవ న కేవలం శుకాలాభః కిం త్వధరవ్రణాదిరూపానర్థప్రతిలాభోఽపి జాత ఇతి ప్రకరణానభిజ్ఞతద్భర్తృభగినీగ్రాహ్యో బాహ్యాభిప్రాయః; ననాన్దా సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకఙ్కణధ్వని శ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, కి మేత దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య పశ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం హిత్వా శుకపలాయనం కథయన్తీ లతాగృహమధ్యా న్నిర్యా హీతి ప్రకృతస్వైరిణీ మాత్రగ్రాహ్యో గూఢాభిప్రాయః. అత్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తివర్ణనాత్ * భ్రాన్తిమదలఙ్కారః - 'కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమా న్మతః' ఇతి; ఇష్టానవాప్తిపూర్వకానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్ * విషమాలఙ్కారః-'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వాభవేత్, విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలఙ్కృతి స్త్రిధా.' ఇతి, అన్యహేతూక్త్యా ఆకారగోపనాత్ * వ్యాజోక్తి రలంకారః - 'వ్యాజోక్తి రన్యహేతూక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్.' ఇతి; ద్వావేతౌ ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపా వితి సంక్షేపః. * దూతి కాత్ర యథోక్తలక్షణలక్షితా, య థాహ భరతః - 'ప్రోత్సాహనేషు కుశలా మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా, లటభా సంవృతమన్త్రా దూతీ త్వేతైర్గుణై ర్యుక్తా.' ఇతి. (లటభా చతురా.)

బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీ మేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్,
ఏషా చన్దనలేశలాఞ్ఛితతను స్తామ్బూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమన్దిరా ద్రతిపతేః సామ్రాజ్యలక్ష్మీరివ. 7

అవ. ఒకానొక విటపురుషుఁడు ప్రియునితోఁగూడ రతికేళిసల్పి, కేళీగృహంబునుండి వెడలివచ్చు నొక యొయ్యారిం జూపి యొకానొక చెలికానితో నిట్లనుచున్నాఁడు:—

టీ. ఏషా=ఈక్రాల్గంటి, పర్యాకులాం = చిక్కుపడియున్న, కబరీం = కొప్పును, ఏకేన = ఒక, కరపల్లవేన = చిగురాకుంబోలుచేతితో, బిభ్రాణా = పట్టుకొన్నదై, అన్యేన=మఱియొక, (కరపల్లవేన = చిగురాకువంటిచేతితో), స్తనమణ్డలే = కుచనులవలయమందు, స్రస్తం=జాఱుచున్న, దుకూలాఞ్చలం= సన్ననిపైఁటయొక్క కొసను, నిదధతీ=ధరించినదై, చన్దన...తనుః - చన్దన = గంధముయొక్క, లేశ = తునుకలచేత, లాఞ్ఛిత = గుఱుతులుగలదగు, తనుః= శరీరముగలదియై, తామ్బూ...ధరా - తామ్బూల = విడియముచేత, రక్త = ఎఱ్ఱబాఱిన, అధరా=క్రిందిపెదవిగలదియై, ప్రియమన్దిరాత్ = తనకాంతుని యింటినుండి, సాక్షాత్ =ప్రత్యక్షమైన, రతిపతేః=మన్మథునియొక్క, జయ శ్రీరివ = జయలక్ష్మీమాడ్కి, నిర్యాతి = వెడలివచ్చుచున్నది.

తా. సులభము.

ప్రియేన సాకం విహృత్య కేళీగృహా న్నిర్గచ్ఛన్తీం విలాసినీం ప్రదర్శయన్ క్షిద్గః కశ్చిత్కఞ్చి దాహ.—

బిభ్రాణేతి:—పర్యాకులాం రతిక్రీడోపమర్దన శిథిలబన్ధనత్వా ద్విస్రంసమానాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరపల్లవేన - కరః పల్లవ ఇవేతి * ఉపమితసమాసః - తేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢ మవలమ్బమానా, తథా స్రస్తమ్ ఉత్థానసమయే స్తనతటా ద్గళితం, దుకూలం క్షౌమామ్బరం - సూక్ష్మాంశుకంవా - త స్యాఞ్చలమ్ అన్తం * 'దుకూలం తు క్షౌమే సూక్ష్మాంశుకే త థే' తి నా, అన్యేన కరపల్లవేన, స్తనమణ్డలే స్తనబిమ్బే - వర్తుల స్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిదధతీ ప్రసారయన్తీ, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపఙ్కస్య - లేశైః లాఞ్ఛితా - తనుః శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా - ఆలిఙ్గనాదిభి రుపక్షీణసర్వాఙ్గరాగే త్యర్థః, తామ్బూలరక్తాధరా వీటికారుణోష్ఠీ, ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియమన్దిరా ద్వల్లభగృహాత్, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా * 'తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా ది' తి నా. రతిపతే ర్మన్మథస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ రివ, నిర్యాతి నిర్గచ్ఛతి;

నాయికాయాః మన్మథజయలక్ష్మీత్వోత్ప్రేక్షణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచారసంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే. అత్రోపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తి శ్చేతి త్రయోఽలఙ్కారాః.—కరపల్లవే నేత్యత్ర * ఉపమా-సా చ ధర్మవాచకయో రనుపాదానా ల్లుప్తా - 'వర్ణ్యోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ, ఏక ద్విత్ర్యనుపాదానా ద్భిన్నా లుప్తోప మాష్టధా.' ఇతి లక్షణాత్. నాయికాయాం ప్రత్యక్ష మన్మథజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రియమాణత్వాత్ * ఉత్ప్రేక్షా - 'సంభావనా స్యా దుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా.' ఇతి లక్షణాత్. * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్ప్రేక్షానిమిత్తభూత సంభోగ లిఙ్గజనిత శోభాతిశయశాలిత్వప్రఖ్యాపనాత్మకత్వా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కార స్యాఙ్గ మితి ద్వయోః * సంకరః. ఉపమాయా స్తయోశ్చ నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చిన్తా పరం జాయతే
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః,
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం
ప్రాణా నేన హరన్తి హన్త నితరా మారామమన్దానిలాః.

అవ. తన ప్రియభర్త దేశాంతర ప్రయాణమునకై యాయిత్తుఁడై యుండఁగా, దిగులొందిన యొకనాయిక తన చెలికత్తెతో నిట్లు పలుకుచున్నది:—

టీ. కాన్తః = పెనిమిటి, దూరదేశం = దూరమునందుండు దేశమునకు, యాస్యతి = పోవనున్నాఁడు, ఇతి = ఈకారణముంబట్టి, మే=నాకు, పరం = ఎక్కువ, చిన్తా=వెత, జాయతే = కలుగుచున్నది. చన్ద్రవదనే = చందురునిఁబోలు మోముగలదానా! లోకానన్దకరః - అపి - లోక = జనులకు, ఆనన్ద = సంతసమును, కరోఽపి = కలుగఁజేయువాఁడయినను, చన్ద్రమాః = చంద్రుఁడు, వైరాయతే = విరోధించుచున్నాఁడు. కిఞ్చ = మఱియు, అయం=ఈ,

కోకిలకలాలాపః = కోయిలలయొక్క యింపయి యవ్యక్తమధురమయిన కూఁత, విలాప ఉదయం = దుఃఖములోఁగూడిన పలుతెఱఁగులగుమాటల పుట్టుటను, వితనోతి = మీఁదుమిక్కిలి కలిగించుచున్నది. ఆరామ...నిలాః- ఆరామ = తోఁటయందలి, మన్దఅనిలాః = తిన్నని వాయువులు, ప్రాణాన్ - ఏవ = (నా) ప్రాణములనే, నితరాం = మిక్కిలిగా, హరన్తి = కొంపోవు చున్నవి.

తా. ఓచెలీ, నాప్రియుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బోవఁ బ్రయత్నపడఁగా, నాకుఁ గడు వగపొడముచున్నది. ఓచంద్రవదనా, చందురుఁడు లోకులకెల్ల సంతసముఁ గల్గించువాఁడయ్యు, నాయెడఁ బగపూనియున్నాఁడు. కోకిలములకూఁత విన్నమాత్రానఁనే ‘నే నెట్టు లీవిరహతాపం బోర్వఁగలుగుదునా’యని వెత గలుగుచున్నది. ఈ యుద్యానమందలి మందమారుతములు నా ప్రాణములనే కొంపోవుచున్నట్టులున్నవి! నేనెట్టు లీవిరహంబు సైరింపఁగలను! చెప్పుము. అని శృంగారము విప్రలంభము. నాయిక ప్రోషితభర్తృక.

పత్యౌ దేశాన్తరప్రయాణాయ సన్నద్ధే సతి ఖేదాకులా నాయికా సఖీ మాహ:—

కాన్త ఇతి:—కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్యతీతి హేతోః – ‘ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకాశాది సమాప్తిష్వి’ త్యమరః, మే మమ, చిన్తావిచారః, పర మతిశయితం యథా తథా, జాయతే, మహాన్ విచారో భవ తీత్యర్థః: హేచన్ద్రవదనే, చన్ద్రమాః, లోకస్య జగతః, జగద్వర్తిప్రాణిజాత స్యేతి యావత్, యద్వా లోకాః, జనాః తేషా మానన్దకరోఽపి * ‘లోకస్తు భువనే జనే’ ఇ త్యమరః, వైరాయతే వైరం కరోతి, ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవ తీత్యర్థః * ‘శబ్దవైర కలహాభ్ర కణ్వ మేఘేభ్యః కరణే’ ఇతి వైరశబ్దాత్ క్యజి తఙ్; కిం చ - అయం శ్రూయమాణః, కోకిలానాం, కలాలాపః అవ్యక్త మధురకూజితం ‘కల మవ్యక్తమధు

రధ్వనా స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకమ్.’ ఇతి నా., విలాపః దుఃఖేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * ‘విలాపః పరిదేవన మి’ త్యమరః, త స్యోదయం, వితనోతి, కోకిల కలాలాపశ్రవణేన మమ విలాపః ప్రాదుర్భవతీత్యర్థః. ఆరామమన్దానిలా ఉపవనమన్దమారుతాః, నితరాం భృశం, ప్రాణానేవ హరన్తి - న కేవలం చన్ద్రాదివ దార్తిమాత్రం కుర్వన్తీ త్యేవకారార్థః, హన్తేతి విషాదే-‘హన్త హర్షే విషాదేచ వాక్యారమ్భానుకమ్పయోః.’ ఇతినా, అత్ర ప్రియప్రవాస రూపహేతు ప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదికార్యోదయవర్ణనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః, ‘చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్ కార్యే హేతుప్రసక్తిజే.’ ఇతి లక్షణాత్. లోకానన్దకరోఽపి వైరం కరోతీతి ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధస్య అపరిహారప్రదర్శనాత్ * విరోధాలఙ్కారః. అత్ర చిన్తాదిప్రతిపాదనాత్ * విప్రలమ్భశృఙ్గారః, తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే-‘సంభోగో విప్రలమ్భ శ్చ ద్విధా శృఙ్గార ఇష్యతే, సంయుక్తయోస్తు సంభోగః విప్రలమ్భో వియుక్తయోః.’ ఇతి. తత్ర విప్రలమ్భః పఞ్చవిధః, తథా చాహుః - ‘అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః శాప ఇ త్యపి, విప్రలమ్భస్య త స్యైతే హేతవః పరికీర్తితాః.’ ఇతి. అయం తు * ప్రవాస విప్రలమ్భ శృఙ్గారః - ‘దేశాన్తరే స్థితి ర్యాతు ప్రవాసః స ప్రకీర్తితః, కార్శ్య పాణ్డిమ నిశ్వాస చిన్తా దైన్యాశ్రు గద్గదాః, లమ్బాలకత్వ మిత్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః’ ఇతి. ప్రవాసశ్చ త్రివిధః - భావీ భవన్ భూత శ్చ; ప్రవాసోఽత్ర భావీ; ప్రవాసస్య నిశ్చితత్వేన భర్తుః ప్రోషితకల్పత్వా దియ మష్టవిధనాయికానాం మధ్యే పరిగణితా ప్రోషిత భర్తృకా నామ నాయికా:—‘దేశాన్తరగతే కాన్తే దేహసంస్కారవర్జితా, చిన్తా దైన్యాశ్రు కార్శ్యాద్యై ర్యుక్తా ప్రోషితభర్తృకా.’ ఇతి. శృఙ్గారనాయికానా మష్టవిధత్వమ్ ఆలఙ్కారికైః ప్రతిపాదితమ్. ‘ఏతాః పునరవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితం, స్వాధీనపతికా చాపి, తథా వాసకసజ్జికా, విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా ప్రోషితభర్తృకా, కలహాన్తరితా చాభిసారికా చైవ ఖణ్డితా.’ ఇతి. మతాన్తరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చయమాత్రేణ ఖేదాకులత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికా

నామ నవమీ నాయికా; తథా చోక్తం రసమఞ్జర్యామ్:—"యస్యాః పతి ర్గ్రిమక్షణే దేశాన్తరం యాస్య త్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా - అస్యా శ్చేష్టాః కాకువచన కాతరప్రేక్షణ గమనవిఘ్నోపదర్శన నిర్వేద సన్తాప సమ్మోహ నిశ్వాస బాష్పోదయః" ఇతి. అస్యాః స్వాధీనపతికాది ష్వష్ట స్వన్తర్భావ స్తత్రైవ పరాస్తః.- "అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశాన్తరగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతికాపి నవమీనాయికా భవితు మర్హతి; అస్యాః ప్రోషిత భర్తృకాయాం విప్రలబ్ధాయాం చ నాన్తర్భావః, భర్తృసన్నికృష్ట త్వాత్; న చ కలహాన్తరితాయా మన్తర్భావః, కలహాభావాత్, అవమాని తపతిత్వా చ్చ; నాపి ఖణ్డితాయా మంతర్భావః, ప్రియ స్యాన్యోపభోగ చిహ్నిత స్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః కోపదర్శనాభావా చ్చ; నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మన్తర్భావః, భర్తృసన్నిధివర్తిత్వాచ్చ; నాపి వాస కసజ్జికాయా మన్తర్భావః, వాసకనియమాభావాత్, సజ్జీకరభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీన పతికాయా మన్తర్భావః, అగ్రిమక్షణే సఙ్గవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజన్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే; అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నా ప్యభిసారికాయా మన్తర్భావః,అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాపదర్శనా చ్చేతి యుక్త ముత్పశ్యామః." ఇతి.

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజపఙ్క్తాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః,
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాఙ్గారతాయాః
శివ శివ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాంగ్యాః! 9

అవ. విరహిణియగు నొకకామినియొక్క దురవస్థఁజూచి, జాలి నొందిన యొకచెలి యిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. తాపశాన్త్యై = విరహతాపముయొక్క నివృత్తికై, కల్పితం = వేయఁబడిన, నవకిసలయతల్పం-నవ=క్రొత్త (అప్పుడె చిగిరించిన), కిసలయ= చిగుళ్లచేనేర్పఱుపఁబడిన, తల్పం = పాన్పును, కర...వలం - కరసరసిజ = తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, సఙ్గాత్ - కేవలం = తాఁకుడువలన మాత్రమే, మ్లాపయన్త్యాః=వాడ్చుచున్న, కుసు...తాయాః - కుసుమశర= మన్మథుఁడను, కృశాను = అగ్నిచేత, ప్రాపిత = పొందింపఁబడిన, అఙ్గార తాయాః = నిప్పగుటగలదియునైన, కోమలాఙ్గ్యాః = తిన్నని శరీరముగలదగు నాచామయొక్క, పరితాపం = విరహతాపమును, శివశివ = అబ్బబ్బా, కః= ఎవఁడు, వదేత్ = చెప్పును. ఎవఁడును నావిరహిణి పడునట్టి వియోగతాప మింతమాత్రమని వర్ణింపఁజాలఁడు అని. "కోమలాంగి" అనుటచే ఈనా యిక విరహతాప మేమాత్రము సైరింపఁ జాల దని సూచిత మగుచున్నది.

తా. సులభము.

విరహిణీమర్దశాదర్శనజనితఖేదతః సఖీ కాచి దాహ.—

నవేతి.—తాపశాన్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం తన్మయీం శయ్యాం * 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, కర సరసిజ సఙ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం కుర్వత్యాః, కుసుమశరో మన్మథః - స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపితా అఙ్గారతా యస్యాః సా - స్మర జ్వరతప్తయా ఇ త్యర్థః, కోమలాఙ్గ్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జనో వక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః * 'శకీ' తి శక్యర్థే లిఙ్ శివ శి వే త్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్ - [కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకా దిషు - తథా పాద్మే వచనమ్ - 'ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే క్షుధితే నామ వా మమ, వ్యాజేన వా స్మరే ద్యస్తు మమ సాయుజ్య మాప్నుయాత్.' ఇతి - తథా ప్రయుఞ్జతే కవయః: 'శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తే కఠినతా, మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే.' ఇ త్యాశ్చ

ర్యే ప్రయోగః - 'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తా న్యపివా సరాణీ వేధాః,' ఇతి ఖేదే ప్రయోగః.] అత్ర హ స్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయ తల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః - 'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్,' ఇతి లక్షణాత్; తథా మన్మథే నాయికానాం చ అగ్నిత్వ స్యాఙ్గారత్వస్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలఙ్కారః - తదుక్తమ్ - 'ఆరోపవిషయస్యస్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్.' ఇతి; తథా మ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణ స్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణస్యార్థో హేతుత్వే నోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గ మలఙ్కారః - విశేషణద్వయార్థస్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్, * అనేక పతార్థహేతుక మపరం కావ్యలిఙ్గమ్ - 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి; ప్రథమకావ్యలిఙ్గస్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయకావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః, కోమలాఙ్గ్యా ఇతి విశేషస్య తీవ్రతాసాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః-'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.' ఇతి లక్షణాత్; తేన చ సుకుమారాఙ్గశాలిత్వే నాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయికాసంతాపయో ర్ఘటనా జా తేతి విరూపఘటనాత్మకో * విషమాలంకారః ప్రతీయత ఇత్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః; కర సరసిజ సఙ్గా దిత్యుపమాయాః పరికర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్య చిన్తామణౌ-'చక్షుః ప్రీతి శ్చిన్తా సంకల్పో గుణనుతిః క్రియాద్వేషః, తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదా మూర్ఛా మృతి ర్దశావస్థాః' ఇతి. తాపలక్షణం చ శత్రైవః 'తత్ప్రాప్తే ర్వ్యప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.' ఇతి - 'వైవర్ణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనే పరిలుణ్ఠనం, నిశ్వాసముఖశోషాద్యా

అనుభావా స్తదుద్భవాః.' ఇతి, ద్వాదశావస్థాపక్షే. తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - యథాహ విద్యానాథః - 'చక్షుః ప్రీతి ర్మనస్సఙ్గో సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా, జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథసంజ్వరః, ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః, అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః' ఇతి. సంజ్వరలక్షణ మపి తేనైవోక్తం * 'తాపా ధిక్యం జ్వరో మతః, ఇతి-పక్షద్వయ మిదం భావ ప్రకాశే వ్యక్తమ్: 'దశ ధామన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.' ఇతి అత్రావస్థా ప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః-తథా చాహుః - 'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో య స్త మయోగం ప్రచక్షతే, క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తన్మతే రతి రీరితా.'* రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే - 'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్త యోః, నవయౌవనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః, నారీపురుష యోస్తుల్యా పరస్పరవిభావితా, స్పృహావ్యయా చిత్తవృత్తీ రతి రిత్యభిధీ యతే,' ఇతి. అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమస్త్వేవ మభిగన్తవ్యః—రమ్యాలమ్బన దర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చక్షుః ప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మన స్సఙ్గః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తున్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, తత్రై వానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రి కర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేనబుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, త దుద్రేకేణ మరణం సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవి ప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భాదా వపి.

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మౌక్తికసంహతిర్ధవలిమా హైమీంలతామఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవాయాన్తి స్రజః క్లాన్త తా
మేషోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖేయాత్రాస్పృహాంకృన్తతి.

అవ. నాయకుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బయనమై యుండి నిలిపికొని "ప్రయాణమేల నిల్పుకొంటివి" యని చెలికానిచే నడుగఁబడి యాక్రిందితె ఱఁగున జమత్కారపురస్సరముగా బదులు సెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. శీతకరః=చంద్రుఁడు, అమ్బుజే=కమలమునందు, శేతే=పరుండి యున్నాఁడు, స్వచ్ఛా=తేటయైన, మౌక్తికసంహతిః=ముత్యములరాశి, కువ లయద్వన్ద్వాత్=నల్లగలువలజంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలివచ్చుచున్నది, ధవళిమా=తెల్ల పాఱుట, హైమీం-లతాం = బంగారపుఁదీఁగెను, అఞ్చతి= పొందుచున్నది, పఙ్కజకోశయోః=తామరమొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్= తాఁకుడువలన, అభినవాః = అప్పుడేతాల్చినట్టి, స్రజః=పువ్వులసరములు, క్లాన్తతాం=వాడుటను, యాన్తి=పొందుచున్నవి. హేసఖే=ఓచెలికాఁడా, ఏషా=ఈ, ఉత్పాతపరమ్పరా = చెఱుపులనుదెలుపు దుశ్శకునములవరుస, మమ=నాకు, యాత్రాస్పృహాం = ప్రయాణమందలి యిచ్ఛను, కృన్తతి= ఛేదించుచున్నది.

తా. (ఆకాశమందుండు చంద్రుఁడు నేలమీఁది కమల మునందుఁ బరుండుటయు, ముత్యములు నల్లకలువలయందుఁబు ట్టుటయు, స్వర్ణపుఁదీఁగ స్వభావసిద్ధమైన పసుపువన్నెను వదలి తెల్లపాఱుటయు,అప్పుడుగ్రుచ్చినపువ్వులసరంబులు తామరమొ గ్గలతాఁకుటచే వాడిపోవుటయు దుర్నిమిత్తములు. కావున; దు ర్నిమిత్తములు పుట్టినప్పుడు ప్రయాణము శ్రేయస్కరముగా దందురు. కావుననే నే నీయుత్పాతములు పెక్కులొక్కప్పుడే కలుగుటచేతఁ బ్రయాణము నాపుకొంటిని అని)

వాస్తవార్థము,—అంబుజమందు శీతకరుఁడు పరున్నాఁడు అనఁగా, నాప్రియురాలు నావియోగము సైరింపఁజాలక తనచేతియందు మోమునుంచి కొని వ్యసనపడుచున్నది యని యర్థము. ఇట కువలయద్వంద్వము అనఁగా నల్లకలువలవంటి కన్నుదోయి అనియు, స్వచ్ఛా మౌక్తిక సంహతిః - అనఁగా

తేటలయిన కన్నీటి బొట్టులని యర్థము. అనఁగా, నా ప్రియురాలు నా ప్రయాణ సన్నాహమును విన్నదై, కన్నులలోఁ గాటుకయైనఁ బెట్టుకొనక, కన్నీరు నించుచున్నది యని యర్థము. హేమలత యనఁగా పసిఁడిదీఁగవంటి నా ప్రియురాలి మేను అని యర్థము. అనఁగా పసిఁడివంటి మేనిడాలుగల నా ప్రియురాలు నా విరహతాపముచే వెల్లఫాఱుచున్నది యని భావము.

తామరమొగ్గలనఁగా స్తనములని యర్థము-అనఁగా, నా ప్రియురాలు స్తన మండలమందుఁ దాల్చిన పువ్వులదండలు వాడునట్లుగా విరహతాపము నొందుచున్నది యని భావము. ఈ నా ప్రియురాలి యవస్థలనుజూచి, నేను ప్రయాణమును మానుకొంటిని అని నాయకుఁడు చెలికానితోఁ జెప్పెను.

'పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహా ద్విరమ్య స్థితోఽసీ'తి సుహృదా పృష్టో నాయకః సకౌశల మాహ.—

శేత ఇతి.—శేతాః-కరాః కిరణా - యస్య సః శేతకర శ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, శేతే నిశ్చలత్వే నావతిష్ఠతే, చన్ద్ర స్యాకాశా ద్భూగతే పద్మే నిపతన మి త్యేకో మహా నభూతపూర్వ ఉత్పాతః, తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మౌక్తికానాం-సంహతిః సమూహః, కువలయద్వన్ద్వా దుత్పలద్వయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్నిర్యాతి, 'కరీన్ద్ర జీమూత వరాహ శఙ్ఖమ త్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి,' ఇతి రత్నశాస్త్రే ప్రసిద్ధా దుత్పత్తిస్థానా దన్యత్ర మౌక్తికోత్పత్తిరన్య ఉత్పాతః; ధవళిమా ధావళ్యం, హైమీం కనకమయీం, లతామ్, అఞ్చతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశఙ్గ్యాః కనకలతాయాః ఆకస్మిక వర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః, అభినవాః, స్రజః పుష్పమాలికాః, పఙ్కజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః – 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలేఽర్థౌఘే గుహ్యేఽఙ్గే శాస్త్రదివ్యయోః, గృహే దేహే పుస్తకౌఘే పేశ్యా మసిపిధానకే,' ఇతి నా., స్పర్శాత్, క్లాన్తతాం మ్లానతాం, యాన్తి ప్రాప్నువన్తి, అభినవత్వేన పూర్వ

మమ్లా నానా మేవ స్రజా మస్మి వస్తుస్పర్శా దివ పఙ్కిలస్థలవర్తిత్వేన శిశి రయో రపి పద్మకుట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇ త్యుత్పాతా న్తరమ్; హే సఖే, ఏషా చన్ద్రపాతాదిరూపా,ఉత్పాత పరమ్పరా-భావ్యనర్థసూచకాని విపరీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః-తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం ఛినత్తి * కృతీ చ్ఛేదన ఇతి ధాతో స్తౌదాదికా ల్లట్ * 'శే ముచాదీనా మి'తి నుమాగమః; ఏతా నుత్పాతా న్వీక్ష్య నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధా దితిభావః - మత్ప్రయాణాత్ ప్రాగేవ జాతైః ప్రయా ణోత్తరభావినీం కాన్తాయాః చరమదశాం సూచయద్భిః చిన్తాజ్గ వైవర్ణ్యసం తాపై ర్నివర్తిత యాత్రాస్పృహోఽస్మీతి వివక్షితార్థః. అత్ర శీతకరామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హేమలతా పఙ్కజ కోశ శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్తనయన బాష్పబిన్దు మూర్తి స్తన పరాః; అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన *చిన్తా వ్యజ్యతే, మౌక్తికసంహతిః కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛ తీ త్యనేన గళద్బాష్ప బిన్దుపూర్ణ నేత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతేర్నిశ్శేషనివర్తితాఞ్జనత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రన ల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖస్యోత్కటత్వం వ్యజ్యతే, ధవళిమా హై మీం లతా మిత్యనేన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ-'వైవర్ణ్యం వర్ణ భేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః.' ఇతి; స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసఙ్గమాత్రేణ స్రజః పరిమ్లానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకర్షః ప్రతీయతే. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలంకారః, తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవా చక శబ్దా నగృహీత్వా చన్ద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేద కల్పనరూపా అతిశయోక్తిః-'విషయస్యానుపాదానా ద్విష య్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తి జీవితా.'

ఇతి లక్షణాత్, తథా చన్ద్రి స్స్యామ్బుజోపరిశయనవర్ణనా ద్రిష్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః, హేమలతాయా ధావళ్యప్రతిపాదనా జ్జాతిగుణయో శ్చ విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః, కువలయా న్ముక్తాఫ లోత్పత్తేః పఙ్కజకుట్మల స్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ * అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా–'అకార ణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.' ఇతి, విరోధభేదయో ర్విభావ నాయా శ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా స హాఙ్గాఙ్గిభావేన* సంకరః, విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః, అతిశయోక్త్యోరపి తత్రైవ * సంసృష్టిః, నాయకః * అనుకూలః- 'ఏకాయత్తో ఽనుకూలః స్యాత్ తుల్యో ఽనేకత్ర దక్షిణః, వ్యక్తాగా నిర్భ యో ధృష్టో గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః.' ఇతి లక్షణాత్, నాయికా * స్వాధీ నపతికా - 'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః' ఇతి, ప్రవా సప్రసక్తి హేతుకస్య చిన్తాదే ర్వర్ణనాత్ *ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృంగారః.

దూతీదం నయనోత్పల ద్వయ మహో! తాన్తం నితాన్తం తవ
స్వేదామ్భఃకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హా! హన్త! చన్ద్రాతపే
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమకృతే శ్రాంతాసి కాన్తాకృతే.

అవ. నాయకునిఁ దోడ్తేరఁబోయి, తానే యతనితోడ విహరించి వచ్చుటయేగాక, నాయకునిరామికై వేఱు మిషపన్నినట్టి దయ్యు మోము నందలి చెమ్మటబొట్లు గలిగిన దూతికను నాయిక చూచి భోజుగుకానితోడి సంభోగచిహ్నములను గాంచి, యోర్వలేమిచేఁ దననేర్పు మెఱయఁ బొడుపు మాట లాడుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=ఓసి దూతికా! తవ=నీయొక్క, ఇదం=ఈ, నయన ఉత్పలద్వయం=కన్నులనెడి కలువలజత, నితాన్తం=మిక్కిలి, తాన్తం=వాడినది. అహో=ఆశ్చర్యము, స్వేదాంభఃకణికాః=చెమ్మట బిందువులు, లలాట ఫలకే=నొసటియందు, ముక్తాశ్రియం=ముత్యముల కాంతి, బిభ్రతి=ధరించుచున్నవి. నిశ్వాసాః = నిట్టూర్పులు, నితరాం = మిక్కిలి, ప్రచురీభవన్తి=హెచ్చుచున్నవి. హా! హన్త=అక్కటకటా, హే కాన్తాకృతే=ఓసుకుమారమైనయంగముగలదానా, చంద్రాతపే=వెన్నెలయందు, వృథా=వ్యర్థముగా, మమకృతే=నానిమిత్తము, యాత ఆయాత వశాత్ = (నామగనియింటికి) పోకరాకలవలన, శ్రాన్తా-అసి=శ్రమపడిన దానవు అయితివి.

విశేషార్థము:—“నీనయనోత్పలములు మిక్కిలి వాడినవి” ఇది యాశ్చర్యము. అనుటచేత, కలువలు చంద్రుని కిరణములు సోఁకఁగానే వికసింపవలసియుండఁగా, నీనయనోత్పలములు వెన్నెలలో దిరుగుటచే వాడుపాఱుట కడు వింతగానున్నది యని భావము. “కాన్తాకృతే = సుకుమారాంగీ” “చన్ద్రాతపే” అనుటచేత, సుకుమారమైన శరీరముగల నీకు వెన్నెలసైతమెండతో సమానమైనది యని భావము. “హాహన్త” యని విషాదసూచక పదద్వయము సెప్పుటచే నెక్కువ విషాదమును సూచించెడి. ఆవిషాదము దూతికాశ్రయము చూచుటచేఁ గలిగినది. అదియు వాస్తవమైనది కాదు.

“వృథామమకృతేశ్రాన్తాసి = వ్యర్థముగా నానిమిత్తము శ్రమపడితివి” అనుటచే నాపనిని గూర్చియే నీశ్రమ విఫలమయ్యెనుగాని, నీపనివిషయమున నీశ్రమ సఫలమే యయ్యెనని భావము. నావల్లభునిఁ దోడితేరఁబోయిన నీకుఁ గార్యము కాక వచ్చుటయే కాక, రాకపోకలవలని హెచ్చుబడలికచేత సొగసుకత్తెవైన నీకు రూపవైకృతమును గలిగెననుట పైభావము. నీయీబడలిక వింతగానున్నది? ఏలయన, వెన్నెలలో నొకయింటి

నుండి మఱొక్కయింటికిఁ బోయి వచ్చినంతమాత్రముననే యింత శ్రమపుట్టదు. కాన, నీయింతబడలిక నా నాయకుని యింటికిఁబోయి వచ్చుటవలనఁ గలిగినదికాదు. మఱియేమియని నిన ఈ శ్రమము నావల్లభునితోడి సంభోగపురాయిడివలనఁ గలిగినదే యని వ్యంగ్యార్థము. "కాన్తాకృతే" అని దూతయొక్కసౌందర్యమే నెత్తిచెప్పుటచే ఈ తప్పు నీదిగాదు. మఱి, అందగత్తెవౌటచే దూతత్వమునకుఁ దగని నిన్ను చపలచిత్తుఁడైననాయకునిఁగూర్చి సందేశముపంపిన నాదే యీయపరాధమని తన్నుఁ దాను నిందించుకొనుట సూచిత మగుచున్నది.

రూపకోత్థాపితముల నవిరోధాలంకారము. నిదర్శనము, విషమాలంకారమును.

అవ. నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృత్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మన్య దేవ కిఞ్చిత్ ప్రకటయన్తీం ఆస్యస్వేదజలకణైః శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేర్ష్యా నాయికా చాతుర్యేణ మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి* రూపకసమాసః - తయో ర్ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం మ్లానమ్, అహో ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మసంభావితం త ద ప్యధిక మి త్యాశ్చర్యమ్, తథా, స్వేదామ్బుః కణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి మౌక్తికశోభాం వహన్తి, స్వేదో ఽప్యనల్ప ఏ వేతి భావః - 'పరిత్యక్తే ఽపి ముక్తః స్యా న్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.' ఇతి నా, నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయన్తే - 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యమదభ్రం బహుళం బ హ్వి' త్యమరః, హే, కాన్తాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మ దర్థం * కృత ఇతి తాదర్థ్యే ఽవ్యయమ్
* 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయ మ'ప్యవ్యయ మి' త్యభిధానాత్, వృథా

వ్యర్థం, చన్ద్రాతపే చన్ద్రికాయాం *'ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇత్యమరః-సుకుమారాఙ్గ్యాస్తవ చన్ద్రికాఽఽప్యాతపకల్పా జాతేత్యాశయేన ఆతపశబ్దః, యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్త్మని గతాగతవశాత్, శ్రాన్తాసి, హాహన్తేతి పదద్వయోక్తిర్విషాదాతిశయాత్ - విషాదోఽత్ర దూతికాశ్రమదర్శనజనితః-సచ మృషాభూతః-కైతవేనాభినీయమానత్వాత్; 'వృథామమకృతే శ్రాన్తాసీ'త్యత్ర మత్కార్యం ప్రత్యేవ తవ శ్రమోనిఫలః స్వకార్యం ప్రతితు సఫల ఏవేత్యర్థః, మద్వల్లభమానేతుం గతాయాస్తవ నకేవల మీప్సితాలాభః యాతాయాతజనితశ్రమాధిక్యేన రమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృత మపి జాత మితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయం శ్రమః తవననాయకగృహవర్త్మని యాతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః-చన్ద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాన్తరం ప్రతి సంచారమాత్రేణ తవైతాదృశశ్రమజనకత్వాయోగాత్ - మద్వల్లభోపభోగసమ్మర్దజ ఏవేతి వ్యఙ్గ్యార్థః; 'కాన్తాకృతే' ఇతి సౌన్దర్యోద్ఘాటనేన నాయం తవాపరాధః కింతు సౌన్దర్యశాలిత్వేన దౌత్యానర్హాం త్వాంచపలచిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్యా మమైవాపరాధ ఇత్యాత్మోపాలమ్భో ద్యోత్యతే; దౌత్యానర్హాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః-'నోజ్జ్వలం రూపవన్తంవా నార్థవన్తం నచాతురం, దూతంవాపిహిదూతీంవా బుధః కుర్యాత్కదాచన' ఇతి. అత్ర మృషాదరాదిభిః క్రోధేర్ష్యాసూచకాకారగోపనస్యగమ్యత్వాత్ అవహిత్థాఖ్యః * సంచారీ భావః-'ఆకారగోపనం ధైర్యలజ్జాదేరవహిత్థకః, అన్యథా కథనం దృష్టి రన్యథాచమృషాదరః, విషాదధైర్యైకృతకే తథా భఙ్గశ్చ తద్గుణాః' ఇతి. అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్* రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్యచన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మితి జాతిగుణయోర్విరోధప్రతిపాదనాత్ *విరోధాలంకారః, స చ రూపకోత్థాపిత ఇతితయోరఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర అన్యధర్మస్యాన్యయోగాసంభవేన శ్రియమివ శ్రియమితిసాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారః - 'అసంభవద్ధర్మయోగా దుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిమ్బక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా' ఇతి, నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తివ్యా

ర్విశాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్ * వి షమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్. అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారద్వయస్యచ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకిసలయతల్పం పుఞ్జితాంగారకల్పమ్,
విరహ మసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనా కోమలాంగీ. 12

అవ! వసంతర్తువునందు విరహవేదనను దాళఁజాలక, బలవంతముగా మరణమునొందఁ బ్రయత్నించుచుండు నాయికనుజూచి దుఃఖపడుచు నాయికచెలికత్తె యొకదానితో నిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. చక్రవాకీసమానా = పెంటిజక్కవ పిట్టతో సాటియైనదియు, చకిత...చనా—చకిత=భయపడుచున్న, వనకురఙ్గీ=అడవిలేడియొక్క, లోచనా=కన్నులంబోలు కన్నులుగలదియు, కోమలాఙ్గీ=సున్నితమైన మేనుగలదియునైన, (నాయికా = నాయిక,) దురన్తే=తుదిని గీడుగలిగించునదైన, వసన్తే = వసంతర్తువునందు, విరహమ్=నాథునియెడఁబాపును, అసహమానా= ఓర్వఁజాలనిదై, మర్తుకామా=చావఁగోర్కిగలదై, పుఞ్జితా...ల్పమ్—పుఞ్జిత=ప్రోగుచేయఁబడిన, అఙ్గారకల్పం = నిప్పుతోసమానమైన, నవకిసలయతల్పం—నవ=క్రొత్త, కిసలయ=చిగుళ్లతోనేర్పఱచిన, తల్పం=పాన్పును, అధితిష్ఠతి=ఎక్కుచున్నది.

తా. "ఓచెలీ, చక్రవాకముంబోలినదియు, వెఱచినయడవి యాఁడు జింకకన్నులవంటికన్నులు గలదియు, సున్నితపుమేను గలదియునైన నాప్రియసఖియగు నొకకాంత వసంతకాలము

కాఁగానే, తన ప్రియుని నెడఁబాసియుండఁజాలక, మరణమే శరణముగాఁ దలఁచి, నిప్పుకల ప్రోవుమాడ్కిఁ దోఁచుచున్న చిగురుటాకులపాన్పు నెక్కుచున్నది! చూచితివా!”

“చక్రవాకీసమానా” యనుటచేత పెంటి జక్కవవలెనే ప్రియుని వియోగమును సైరింపరానిది యని భావము. “కురఙ్గీ” అని స్త్రీలింగ గ్రహణముచే స్వభావముచేఁ జపలమైన నేత్రములు గలది యని భావము. అందుకు “వనకురఙ్గీ” అనుట భయాతిశయద్యోతకము. మఱి యది ‘చకిత’ మైన యెడల నిఁక దానిభయము చెప్పఁదరముగాదు. ఈమూఁడుపదములును లేడి యొక్క - లోచనములయొక్క చాంచల్యాతిశయమును సూచించుచున్నవి. అనఁగా నింతటి సౌందర్యశాలినియగు సఖిని మఱి యొక్కతె నిఁక నేఁజూడఁబోవునది లేదని భావము.

“కోమలాఙ్గీ” అనుటచేత నాయికయొక్క సున్నితమైన యంగము తీవ్రమైన విరహతాపము నోర్వఁజాలనిదిగానఁ జిగుళ్లనెడి నిప్పుకలపాన్పు నెక్కినతోడనే మృతినొందఁ గలదని భావము. “దురన్తే” యనుటచేత మలయమారుతము, కోకిలల కూఁతలు మొదలగు కామోద్దీపనములయిన సామగ్రులుండుటచేత, వసంతఋతువు తుది ముట్టఁ గడపుట నాయకికిఁ గష్టమని భావము.

“పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమ్” చిగురుటాకుల పాన్పునకు వర్ణసామ్యముచేతను, సంతాపకరత్వముచేతను ప్రోఁగు చేయఁబడిన నిప్పుకలసామ్యము చెప్పఁబడినది. కావుననే విరహిణీజనుల ప్రాణవియోగము గలిగించుటయందు సామర్థ్యము గల దని భావము.

ఇందలి నాయిక ప్రోషితభర్తృక, చకితకురంగీలోచన, కోమలాంగి యను విశేషణద్వయముచే నాయిక పద్మినీజాతియందుఁ బుట్టినది యని సూచితమగుచున్నది.

వసన్తసమయే సంవర్ధమానవిరహావేదనాసహనసామర్థ్యాభావేన బలాచ్చరమదశా ముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచన్తీ తస్యాః ప్రియసహచరీ కాఞ్చి దాహ:—

అధివసతీతి.—చక్రవాకీసమానా చక్రవాకీవ ప్రియేగాఢానురాగేత్యర్థః. చకితా భీతా-యా - వనకురఙ్గీ కాననహరిణీ-తస్యాఇవ లోచనే యస్యాః సా తథోక్తా - కురఙ్గీతి స్త్రీవ్యక్తిగ్రహణం తస్యావనసంబన్ధిత్వేన కథనం చ భయస్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం-తత్ప్రదర్శనంతు కురంగీలోచనయోశ్చాఞ్చల్యశాలితాద్యోతనద్వారా నాయికానయన రామణీయకప్రత్యాయనార్థమ్-ఏతాదృశసౌన్దర్యశాలినీ సఖీ భూయః క్వాసిన ద్రష్ట్యతే ఖల్వితి భావః, కోమలాఙ్గీ సుకుమారగాత్రీ నాయికా - వరసౌకుమార్యశాలినోఽఙ్గస్య తీవ్రతాపానర్హత్వా త్పల్లవాఙ్గారశయ్యాధిరోహణక్షణఏవ మరిష్యతీతిభావః, దుష్టః అన్తోఽవసానం యస్య సః దురన్తః - మన్దానిలకోకిలాలాపాది కామోద్దీపనసామగ్రీశాలితయావియోగినా మప్రాప్యపారేతస్మి న్వసన్తే, విరహమసహమానా, మర్తుం ప్రాణాన్విహాతుం - కామోఽభిలాషో యస్యాఃసా తథోక్తా * 'తుంకామ మనసోర పీ'తి మకారలోపః - తదా తతోఽన్యస్య దుఃఖసాగరనిరనిస్తారోపాయ స్యాభావా దితి భావః, పుఞ్జితః రాశీకృతః-స చాసావఙ్గార శ్చేతి పుఞ్జితాఙ్గారః - జాతావేకవచనమ్-ఈషదసమాప్తః పుఞ్జితాఙ్గారః పుఞ్జితాఙ్గారకల్పం తత్ *ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః-యద్వా - మాస్తు జాతావేకవచనం* 'సుపోధాతు ప్రాతిపదికయో' రితి బహువచనస్య లుక్ - పున స్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధే నైకవచనస్య సంభవాత్ - అకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదఙ్గారరాశిసదృశమిత్యర్థః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్న మితిభావః - నవకిసలయతల్పం - తరుణపల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధితిష్ఠతి * 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి వసతేరాధారస్య కర్మత్వమ్. అత్ర మరణోద్యోగవర్ణనాత్ * మృతి ర్నామచరమా మన్మథావస్థా - 'స్మరార్త్యా మరణోద్యోగో మృతి రిత్యభిధీయతే' ఇతి. ఇహ పుఞ్జితాఙ్గారకల్ప మిత్యత్ర అను

పాత్తధర్మా తద్ధితగతా ఆర్థీ లుప్తా, చక్రవాకీసమానేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మా
సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురఙ్గీలోచనేత్యత్ర అనుపాత్త ధర్మ వాచకోప
మాన లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్ *సంసృష్టిః, పుఞ్జి
తాఙ్గారకల్ప మితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణ సామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భ
త్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయో రం
గాఙ్గిభావేన సంకరః, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి నాయికావిశేషణ
ద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వా దన్యః * పరికరః, తస్యచ ప్రాగుక్తాలంకార
చతుష్టయేన సహ * సంసృష్టిః, చక్రవాకీసమానేతి నాయికా విశేషణార్థ
స్య దురన్త ఇతి వసన్తవిశేషణార్థస్యచ విరహాసహనప్రయుక్తం. మరణోద్యో
గం ప్రతిహేతుత్వాత్ * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః, సచ చక్రవాకీసమా నేతి
సమాసగతోపమయా పుఞ్జితాంగారకల్ప మిత్యుపమాసంకీర్ణ పరికరేణచ పరి
పోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్ణాం * సంకరః, నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్ర
లమ్భశృంగారస్య సన్నికృష్టకరుణరసం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలంకారః,
ప్రతిపాద మేకైకస్య వర్ణస్య ఖణ్డద్వయాన్తర్గతత్వేన ఆవృత్తత్వాత్ *
వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాంచ * సంసృష్టిః. కరుణరసలక్ష
ణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ.—‘ధర్మనాశోఽర్థ నాశ శ్చ బాన్ధవేష్టధన
క్షయః, వధో బన్ధ శ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః, దేవోపఘాత
ధిక్కారా వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనం, ఇత్యాద్యాలమ్బనం దృష్ట మను
భూతం శ్రుతంచవా, యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయ మాలమ్బనగుణాదికం, కేశ
పాశాఙ్గసంస్కారవైధుర్యం ప్రస్తగాత్రతా, శిరశ్ఛేదశ్ఛేతం చాధోముఖం
పరివిలోకితం, రక్తాభోముఖరాగశ్చ సబాష్పా మన్థరా చ దృక్, భూపా
తో ముఖశోషశ్చ బాహుపాద విమర్దనం, విన్యాసోహస్తయోర్మూర్ధ్ని నిశ్వా
సోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా, ఉరశ్శిరోముఖ స్యాపి తాడనం లుణ్ఠనంభువి, హాహాకార
స్తథాక్రన్దో విలాపః పరిదేవనం, భావాస్తమ్భాదయః సర్వే భవేయుః రసు
భావకాః, ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవన్త్యమీ, నిర్వేదోదైన్య
మాలస్య మున్మాదవ్యాధిసుప్తయః, నిద్రామోహాః శ్రమోగ్లాని శ్చిన్తా మర

ణచాపలే, వివాదో జాడ్య మౌత్సుక్యం శఙ్కాఽస్మృతి రపస్మృతిః, స శోక స్థాయిక స్తస్మిన్ కరుణోరస ఇష్యతే' ఇతి. శోకలక్షణ మపి తత్రైవోక్తమ్ - 'ఇష్టనాశాదిభిర్దుఃఖప్రకర్షః శోక ఉచ్యతే, అశ్రుభూలుణ్ఠన స్వాఙ్గతాడనా ద్యనుభావభాక్.' ఇతి. నాయికా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్తమ్, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి విశేషణద్వయేనాస్యాః * పద్మినీత్వం సూచ్యతే - తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-'కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధా సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమఙ్గే, చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చనేత్రే స్తనయుగళ మనర్ఘం శ్రీఫల శ్రీవిడమ్బి. తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాంయా ద్విజగురుసురపూజా శ్రద్ధధానా సదైవ, కువలయదళకాన్తిః కాపి చామ్పేయగౌరీ వికచకమల కోశాకారకామాతపత్రా. వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా, మృదు శుచి లఘు భుక్తే మానినీ గాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్.' ఇతి.

నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్మత్వం బత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చ్వసామ్,
స్మర్తవ్యాకృతిమేవ కర్తు మబలాం సన్నాహ మాతన్వతే
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతై స్త్వదాప్తిభ్రమైః.

అవ. నాయకుఁడు వచ్చువేళ యించుక దాఁటిపోఁగా, మదన పీడిత రైన నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతి నాయకునితో నిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. కలకణ్ఠకోమలగిరాం - కలకణ్ఠ = కోయిలలయొక్క, కోమల = ఇంపయిన, గిరాం = కూఁతలయొక్క, నైష్ఠుర్యం = కఠినత్వమును, పూర్ణస్య = నిండిన, శీతద్యుతేః = చంద్రునియొక్క (చల్లని కిరణములు గలవాఁడు,

అని వ్యు.), తిగ్మత్వం = చుఱుకుదనమును, దక్షిణస్య-మరుతః=దక్షిణదిక్కు-నుండివచ్చెడి మలయమారుతముయొక్క, దాక్షిణ్యహానిశ్చ = కనికరము లేమియు, అబలాం = బలిమిలేనిదైన యా నాయికను, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ=తలఁచికొనఁ దగిన శరీరము గలదానినిగానే (కంటి కగపడని దానిని గానే), కర్తుం = చేయుటకు, సన్నాహమ్ = యత్నమును, ఆతన్వతే=చేయు చున్నవి. బత = అయ్యో! కష్టము! తృణాదిచల... తైః-తృణ = గడ్డి, ఆది = మొదలగువానియొక్క, చలన = కదలుటచే, ఉద్భూతైః = పుట్టిన, త్వ... మైః - త్వత్ = నీయొక్క, ఆప్తి = పొందునందలి, భ్రమైః = భ్రాంతుల చేత, తద్విఘ్నైః - తత్ = ఆమరణప్రయత్నమునకు, విఘ్నైః = ఆటంకము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. ఇంపులైనకోయిలల కూఁతలును, కడుఁజల్లనికళల తో నొప్పెడి చంద్రుఁడును, శైత్య సౌరభ్య మాంద్యగుణము లతోఁ గూడినదగుటంజేసి మనోహరంబయిన మలయమారు తంబును నిప్పుడు నీవు తామసించుటచేఁ బ్రతికూలంబులయి యోర్వరానిమరునితాపంబు గలిగించి నాయికయొక్క ప్రాణము లను దీయనే ప్రయత్నించుచున్నవి. అయితే, కాంత వాకిటి తట్టు చూడ్కినిగిడించినదై, నీరాక కెదురుచూచుచు గడ్డిపోఁ చమొదలగునవి కదలినను, నీవు వచ్చుచున్నావను భ్రాంతిచేఁ దలఁచుచు నెట్టకేలకుఁ బ్రాణములను బిగియంబట్టుకొని యు న్నది. ఇఁకమీఁద నీవాలస్యము చేయుదువేని, ఇఁక నీవురావని నిరాశచేసికొని ప్రాణములను వదలును. వేగమేవచ్చి నీయధీన మగుజీవితంబుగల యా నాయికను బ్రతికింపుము. అని.

విప్రలంభశృంగారము వర్ణితమయినది. ఇచట నాయిక విరహోత్కంఠిత. అబల యను విశేష్యము సాభిప్రాయము గనుక పరికరాంకురాలంకారము.

ప్రియాగమనసమయే కిఞ్చి దతిక్రాన్తే స్మరార్తయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ:—

నైష్ఠుర్యమితి.—కలకణ్ఠాః కోకిలాః - 'కలకణ్ఠ స్తు కోకిలే, హంసే పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరే.' ఇతి నా.—తేషాం కోకిలానాం-కోమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య, శీతద్యుతేః చన్ద్రస్య, తిగ్మత్వం తీక్ష్ణత్వం * 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వది' త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః, దాక్షిణ్య హానిః - దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హాని శ్చ - 'దక్షిణః సరళే వామ్యే పరచ్ఛన్దానువర్తిని, అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దేయభేదే దిశి స్త్రియామ్.' ఇతి నా., తాం ప్రకృతా మబలాం - బలహీనత్వా ద్దేహ మాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయా దితి భావః, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాహమ్, ఆతన్వతే కుర్వన్తి - చరమదశా మేవ ప్రాపయితుం ప్రయతన్తే ఇత్యర్థః, బతేతి ఖేదే - సౌమ్యా అపి విపరీతాః సన్తః అబలాం మారయితుం సన్నహ్యాన్తీ తి ఖేదః - యద్వా బతేతి విస్మయే - కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యాభావ శ్చేతి విపరీతధర్మదర్శనాద్విస్మయః - 'ఖేదానుకమ్పా సంతోష విస్మయామన్త్రణే బత.' ఇత్యమరః, కిం తు, తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్భూతై రుత్పన్నైః, త్వదాప్తిభ్రమైః త్వత్ప్రాప్తిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నః, క్రియతే కోమలాః కోకిలాలాపాః అత్యన్తశీత సకలకళాశాలీ చన్ద్రః శైత్య మాన్ద్యసౌరభ్య సంపన్నతయా మనోహరో మలయమారుత శ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విపరీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన నాయికా ప్రాణహరణోద్యోగ మేవ కుర్వన్తి. కిం తు కాన్తా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన క్షణేక్షణే త్వామే వాగతం మన్యమానా కథఞ్చి దాశయా ప్రాణా నవలమ్బ్య వర్తత ఇతి వివక్షితార్థః, ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్

పరిత్యజేత్ - శీఘ్రమాగత్య త్వదధీనజీవితాం తా ముపజీవయేతి భావః. అత్ర వివక్షితార్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణాభిధానాత్ * పర్యాయోక్తిభేదః, తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్ * విరోధాలంకారః-స చ దక్షిణస్య దాక్షిణ్యహాని రి త్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః - ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలా మితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలంకారః - 'సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః.' ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృంగారః; విరహలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వ్యాపారతన్త్రతః, ఏకగ్రామస్థయో ర్యూనో ర్విరహః సోఽభిధీయతే, ఔత్సుక్య చిన్తా నిశ్వాస వితర్కా ద్యనుభావభాక్.' ఇతి. నాయికాత్ర * విరహోత్కణ్ఠితా - 'చిరయత్యధికం కాన్తే విరహోత్కణ్ఠి తోన్మనాః.' ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి ఉత్కణ్ఠితా - విరహేణోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా; తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-'విరహేణకృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మతా.' ఇతి; * ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనావిశేషః - తథా చాహుః- 'రాగే త్వలభ్యవిషయే వేదనా మహతీ తు యా, సంశోషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.' ఇతి.

సాన్ద్రే మాకురు లోచనే విగళతి న్యస్తం శలాకాఞ్జనం
తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః,
తల్పే మాలుఠ కోమలాంగి తనుతాం హన్తాఙ్గరాగోఽశ్నుతే
నాతీతో దయితోపయానసమయో మాస్మాన్యథామన్యథాః.

అవ. చక్కఁగా నలంకరించుకొని, ప్రియునిరాకకై యెదురుచూచి యతఁడు కార్యవశమున రాకపోఁగా, నణఁపరానిసంతాపముచేఁ గలవరపడుచున్న నాయికనొక నేర్పుకత్తె యగు చెలికత్తె విరహతాపము నోర్చుకొనుటకై యలంకారలోపమును దెలుపుచుఁ జెప్పుచున్నది:—

కోమలాఙ్గి = ఓ సున్నితమయినదానా! లోచనే = నేత్రములను, సాస్రే=కన్నీటిలోఁ గూడినవానినిగా, మాకురు = చేయకుము. న్యస్తం = పెట్టఁబడిన, శలాకాఞ్జనం—శలాకా=పుడకతోఁ బెట్టుకొనఁబడిన, అఞ్జనం=కాటుకయు, విగళతి = కరఁగిపోవుచున్నది. తీవ్రం = ఓర్వరాని, నిశ్వసితం=నిట్టూర్పును, నివర్తయ = మఱలింపుము; ఆఁపుము. నవాః=క్రొత్త, కణ్ఠస్రజః=కంఠములోని పువ్వులదండలు, తామ్యన్తి = వాడుపాఱుచున్నవి. తల్పే=పాన్పునందు, మాలుఠ=పొరలకుము. హన్త=అయ్యో! అఙ్గరాగః=మైపూఁత, తనుతాం=పలుచఁదనమును, అశ్నుతే=పొందుచున్నది, దయితో ...యః - దయిత=ప్రియునియొక్క, ఉపయాన=రాకయొక్క, సమయః=వేళ, నాతీతః=మించలేదు. అన్యథా=వేఱుగా, మాస్మమన్యథాః=తలంపకుము.

తా. ఓనాయకీ! నీవుకన్నుల నీరునింపకుము. కండ్లఁబెట్టిన కాటుకయంతయుఁ గరఁగిపోవుచున్నది. మెడలోనిపూల హారములు వాడునుగాన వేఁడినిట్టూర్పులూర్పకుము. మైపూఁత పాన్పున కంటికొనిపోవునుగాన, పాన్పుపైఁ బొరలకుము. ఇప్పటికి నీప్రియుఁడువచ్చువేళ మించిపోలేదు. ఒకవేళమఱియొక నాయికయింటికిఁ బోయియుండునేమోయని తలఁచెదవేమో! అట్టి తలపోఁత తలంపకుము. నీనాయకుఁడు తప్పకవచ్చును గనుక నతనిరాకకెదురుచూచుచు నలంకారములను మాఁపుకొనక యుండుము. కావ్యలింగము అలంకారము ఔత్సుక్యమనెడు సంచారిభావము: శృంగారము విప్రలంభము. నాయికప్రౌఢ. మొదట విరహోత్కంఠితయై, పిదప వాసకసజ్జికయైనది.

ఆత్మానం సమ్యగలంకృత్య రమణస్యాగమనమాకాఙ్క్షన్తీం తస్మిన్ కార్యవశాత్ కాలవిలమ్బం కుర్వాణే దుర్వార సంతాపాకులాం నాయికాం

కాచి చ్చతురాసఖీ తాపవేగసహనాయ మణ్డనలోపోపపాదనపూర్వక ముప లాలయన్తీ ప్రాహ:—

సాన్ద్ర ఇతి.—లోచనే, సాన్ద్రే సబాష్పే, మాకురు-అశ్రువిమోచనం మాకుర్విత్యర్థః * 'అశ్రు శోణితయో రస్రమి'తి నా; సాన్ద్రేచేత్కిం స్యాది త్యత ఆహ:—విగళతీతి న్యస్తం. నిహితం, శలాకాఞ్జనం - శలాకా అఞ్జనకణికా-తస్యా మఞ్జన మితి*సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అఞ్జన మితి * షష్ఠీసమాసోవా - ఉభయథాపి శలాకయా గృహీతమిత్యర్థః, విగళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయోర్మహతీ శోభాహానిః స్యాదితిభావః; తీవ్ర ముష్ణం*'తీవ్రః కటుభృశోష్ణేష్వి'తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; అస్మిన్వర్తమానే కింస్యా దిత్యత ఆహ:—నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్యర్థః. కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పితాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిశ్వాస వాయుప్రసారేణ మ్లానా జాయన్తే; మ్లానతాయాంతు తాసాం రామణీయకం వినశ్యతీతిభావః; హే, కోమలాఙ్గి, ఈదృక్కష్టానర్హే ఇతిభావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుఠ పునః పునః మా పరివర్తస్వ; తత్ర లుఠనే కింస్యాదిత్యత ఆహ:—తనుతా మితి. అఙ్గరాగః అనులేపనం, తనుతాం కృశతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి. ఆస్తరణసంఘర్షేణ తత్ర విశీర్యత ఇత్యర్థః; తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రంధూళిధూసర మివ స్థితం సత్ నయనసుభగం నభవే దితిభావః; హన్తేతిఖేదే; నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు సత్యమిదం మణ్డనం సఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మిన్మణ్డనే గతేకాహానిః, స్థితే కో లాభ ఇత్యాశఙ్కాయా మాహ:— దయితోపయానసమయః ప్రియప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాన్తః, తస్మాన్మహతా ప్రయత్నేన విరచితోఽయం శృంగారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయఏవేతిభావః, అన్యథాఅన్యప్రకారేణ-మాస్మమన్యథాః-కాలాతిక్రమోజాతఃసంప్రతి వల్లభో నాగమిష్యతీతి నమన్యస్వేత్యర్థః - దుశ్శఙ్కాదిభి ర్మనః వృథా ఖేదాకులం మాకృథా ఇతిభావః. అత్ర అఞ్జనగళనాద్యనభిమతకార్యముఖేన తత్తత్కారణానా మశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్ కార్యేణ

కారణసమర్థనరూపః అర్థాన్తర న్యాసః - 'కార్య కారణ సామాన్య విశేషా
ణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి;
'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషయోః' ఇతి లక్షణ ముక్త్వా
సామాన్యేన విశేషస్యవిశేషేణ సామాన్యస్య యత్రసమర్థనం తత్రైవార్థా
న్తరన్యాస ఇతి వై.రుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థహేతుకం* కావ్యలిఙ్గమ్,
పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్.
కాలవిలమ్బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామసంచారిభా
వః-'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః, సంతాపః శయనే చి
న్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః, అనవస్థితి రిత్యాద్యా. భజన్త్య త్రానుభావ
తామ్.' ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృంగారః. నాయికాత్ర ప్రౌఢా * వాసక
సజ్జికా భూత్వా పశ్చాత్ * విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్ష
ణంసాహిత్యచిన్తామణౌ-'సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా,
రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా, ధూపాదిభి రలంకృత్య కేళీ
భవన మాత్మనః, సంపాద్యహృద్యతామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం, ప్రియా
గమం ప్రతీక్షేత సాస్యా ద్వాసకసజ్జికా.' - వాసకే సజ్జాసన్నద్ధా వాసకసజ్జి
కా-వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్మనీతి వాసకో వారాదిః - తథా.చా
హుః—'వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః, ప్రసాదనం
చ తుష్టా.యా నాయికాయా స్తథోద్యమః, నవోఢాభ్యుపపత్తి శ్చ షడే
తే వాసకాః స్మృతాః' ఇతి; * విరహోత్కణ్ఠితాలక్షణం తూక్తమ్.
నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పరవిలక్షణాః శృంగారనాయికాః
ప్రసిద్ధాః, కథ మేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్య మేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే -
నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీచేతి;
తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా
కన్యా పరోఢా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోఢా తు
ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యౌవనోదయప్రభృతి ప్రగ
ల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీన

పతికాదిరూపేణాష్టధాభవన్తి. సర్వ మిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తామణౌ:—‘రూప యౌవన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ, సౌభాగ్యౌదార్య సంపన్నా నాయికా సా పున స్త్రిధా, స్వాఽన్యా సాధారణీ చేతి తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్, సాధ్వీ వినయసంపన్నా కుల శీలార్జవాన్వితా, ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా, అ న్యాన్యదీయా సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా, రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా, సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ, కళావతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే, ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితమ్.’ ఇతి. తా శ్చాన్యథా భవన్తి; తథాహి—స్వాధీనపతికైవ ఋతు కాలాదిరూప వాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాక్షమత్వేన స్వయ మే వాభిసారికా భవతి; భర్తర్యా ప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి; భర్తు రన్యాసక్తిం విశఙ్క్య కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కోపా న్నిరస్య పశ్చాత్తాప ముపగతాచే ద్విప్రలబ్ధా కలహాన్తరితా భవతి; ఖణ్డితా ప్యేవం కలహాన్తరితా భవతి; ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాన్తరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వమవదాతమ్.

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
లోలాక్షీ భ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్,
అక్ష్ణో రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలంభావుకయోః స్థితం మణిసరం చేలాఞ్చలేనప్యధాత్.

అవ. చెలులనడుమ సంకేతకాలమును దెలియఁగోరి సైగఁజేయుచున్న విటపురుషునిదూతికనుగూర్చి కామిని సాభిప్రాయముగాఁ జేయుచేష్టను కవి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ: సర్వజనీనవిభ్రమపరా - సర్వజనీన = జనులందఱికి హితమైన, విభ్రమ=వేడుకలు, పరా=కడుముఖ్యములయినవిగాఁ గలదియగు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశిముఖీ = చంద్రునిఁబోలు మోముగల నాయిక, మధ్యేసఖీ మణ్డలం = చెలికత్తెల గుంపునడుమ, లోలా...యా - లోల = కదలుచున్న, అక్షిభ్రువ = కన్నులయు కనుబొమ్మలయు, సంజ్ఞయా = సైగచేయుటచేత, దూత్యాసహ = దూతికతోడ, ఆభాషణం = మాటాడుటను, కుర్వతీ=చేయుచున్నదై, అఞ్జసా = శీఘ్రముగా, అక్ష్ణోః = కన్నులయందు అఞ్జనం=కాటుకను, విన్యస్య=ముక్కుటముగాఁ బెట్టుకొని, స్థూలంభావుకయోః = గొప్పవిగా నగుచున్న (ఉబ్బుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములయందు, స్థితం = ఉన్నట్టి; మణిసరం = రత్నమాలికను, చేలాఞ్చలేన = పైఁటకొంగుతో, వ్యధాత్ = కప్పెను.

తా. ముఖచంద్రుని మొదటఁ దాఁకి, కండ్లయందుఁ గాటుక పెట్టుకొనుటచేతను, మణిహారమునుగప్పుటచేతను,సాయంకాలపువెన్నెలపోయిన పిదప, వెలుపటఁ జీకటి దట్టముగాఁ గ్రమ్మియుండ వారులచూడ్కి నడఁగించినతర్వాత నిండ్లలో దీపము లార్చిన పిదపఁ గాంతుఁ డుండుదేశమునకు నేను వచ్చెద నని స్వైరిణి యగునాయిక దూతికతోఁ జేసిన సంకేతకాలము సూచింపఁ బడినది. నాయిక పరకీయ నాయకుని కడకుఁ బోవునది గనుక అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతికామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవి రాహ:—

కాచి దితి:—సర్వస్మై జనాయ హితాః సర్వజనీనాః * 'సర్వజనాత్ ఠఞ్ ఖ శ్చే' తి హితార్థే ఖప్రత్యయః * 'ఆయనే.యీ ని' త్యాదినాఖస్య ఈనాదేశః - తేచ తే విభ్రమాశ్చతే పరా ఇష్టతమా యస్యాః సాతథోక్తా - సర్వజనహిత విలాసప్రాధాన్యేత్యర్థః - 'శ్రేష్ఠాన్యదూరజ్యేష్ఠే

షు పరః స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః, పరోఽరిపరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్య యమ్.' ఇతి నా. సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగ న్తుక సంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూనిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగన్తుకతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారధ్వనిః - 'మీలనం వస్తునాయత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్.' ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవర్గ స్య మధ్యే * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః *మధ్యశబ్దస్య నిపా తనా దేద న్తత్వమ్, దూత్యాసహ, * అక్షిణీచ భ్రువౌచ అక్షిభ్రువ మితి ద్వన్ద్వః * 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యఙ్గత్వా దేకవద్భావః, లోలం చఞ్చలం య దక్షిభ్రువం తస్యయా సంజ్ఞా సూచనీ యార్థ సూచనపర శ్చేష్టావిశేషః - 'సంజ్ఞాస్యా దర్కజాయాయాం చైతన్యే ఽప్యర్థ సూచనే.' ఇతి నా. - తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వత్సు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వా దవిజ్ఞాతం నేత్రాది సంజ్ఞ యైవ వాగ్వ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తీ త్యర్థః, అఞ్జసా శీఘ్రం - 'స్రాగ్ఝ డి త్యఞ్జ సాహ్నాయ ద్రాజ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. అక్ష్ణో ర్నయనయో రఞ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూలా స్థూలా భవతః స్థూలంభావుకా - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్న మాలాం, చేలాఞ్చలేనవస్త్రాన్తేన - 'చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వక్ష మనిన్ద్యయోః' ఇత్యమరః. పృథాత్ ఛాదయామాస - 'అపిధాన తిరో ధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.' ఇత్యమరః-అపిపూర్వా ద్దధాతే ర్ల్యుట్. అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్జనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ద్రచన్ద్రికాపగమా న న్తరంబహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణేచ కృతే కాన్తే నాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గూఢ మాగమ్యత ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏవా త్ర * సూక్ష్మాలంకారః - 'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టితమ్.' ఇతి. సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః-

తదుక్తమ్ - 'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యా సంస్కారశాలితా, శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే' ఇతి. ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతం*నర్మ – 'ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః, విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛా భయమానభాక్.' ఇతి - (ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురఞ్జనార్థ మిత్యర్థః); * కైశిక్యాఖ్యావృత్తిః- తస్యాః ప్రథమ మఙ్గం నర్మేత్యాహుః - తదుక్తమ్ - 'నర్మచ నర్మస్ఫూర్జో నర్మస్ఫోటోఽథనర్మగర్భశ్చ, కైశిక్యా శ్చత్వారి ప్రోక్తా న్యఙ్గాని చైతాని.' ఇతి; కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారః - తాస్తు రసావస్థానసూచకాః - తదుక్తమ్-'కైశిక్యారభటీచైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా, చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.' ఇతి; తత్ర కైశికీవృత్తిః శృంగారరసప్రధానా -తథాచోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ – 'శృంగారే కైశికీవృత్తిర్నియతా సముదాహృతా.' ఇతి? కైశికీవృత్తిలక్షణ మపి తత్రైవోక్తమ్ – 'గీతనృత్తవిహారాఢ్యా రమ్యానైపథ్యభూషణా, కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తిరిష్యతే?' ఇతి - (యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలిఙ్గనాది రూపం కర్మ * కామోపచారః) - సఏవ సంభోగ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తం భావ ప్రకాశే - 'కామోపచారః సంభోగః కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం, సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః, ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్మ కథ్యతే.' ఇతి. నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ - 'కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

జిఘ్రత్యానన మిన్దుకాన్తి రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి
స్పృష్టుం వాఞ్ఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరౌ వాలమ్బ్య కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః.

అవ. ఒక జవరాలినిజూచి మోహించిన కాముకుఁడు దానియందమునుగూర్చి తన చెలికానితోఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. ఇన్దుకాన్తిః = చంద్రుని ప్రకాశము (వెన్నెల), ఏతస్యాః=ఈ, సుదృశః=మచ్చెకంటియొక్క, ఆననం = మోమును, జిఘ్రతి = వాసనచూచుచున్నది. బిమ్బప్రభా=దొండపండుకాంతి, అధరం = పెదవిని, చుమ్బతి = ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నది. చారు... శేషః - చారు = సొగసయిన, పద్మముకుళ =తామరమొగ్గలయొక్క, ఛాయావిశేషః = ఒకవిధమైనకాంతి, స్తనౌ=కుచములను, స్ప్రష్టుం=తాఁకుటకు, వాఞ్ఛతి = కోరుచున్నది. కోకనదస్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మీః = సొరు, కరౌ = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, క్రీడతి = ఆటాడుచున్నది. కించ = మఱియు, ప్రవాళద్యుతిః = చిగుళ్లకాంతి, ఆదరాత్ =ప్రేమతో, పదయోః = పాదములకు, సేవాం=కొలువును, కరోతి =చేయుచున్నది. (పైవాక్యము లన్నింటియందును అచేతనమునందుఁ జేతనధర్మ ముపపాదింపఁబడినది.)

నాయిక పరకీయ, ముగ్ధయును. రసవత్తె యను మొదటి రసోక్తివర్ణితము.

తా. నాయికయొక్క మోము చంద్రబింబముఁ బోలినదనియు, పెదవి దొండపండును, స్తనములు తామరమొగ్గలను, చేతు లెఱ్ఱదామరపువ్వును, పాదములు చిగురుటాకులను బోలినవి యనియు తా.

కాఞ్చిన్నవయౌవనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచివం బ్రూతే:—

జిఘ్రతీతి. ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సునయనాయాః-ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖ ముపైతీత్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మ ముపపాద్యతే*ఘ్రాధాతోః 'పాఘ్రే' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః-అధరం చుమ్బతి-ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమవశా న్ముఖాఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ

దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముకుళయోః, ఛాయావిశేషః కాన్తివిశేషః - 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః.' ఇతి విశ్వః- స్తనౌ స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇత్యర్థః-యథా కశ్చిత్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః-స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యౌవనప్రాదుర్భావ స్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య-'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేఽపి చ.' ఇతినా.—లక్ష్మీః శోభా-'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీ శ్రీరివ కథ్యతే.' కరౌ హస్తౌ ఆలమ్బ్య - ఖేలతి క్రీడతి హస్తౌ ప్రాప్య విజృమ్భత ఇత్యర్థః-యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తౌ వాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః, కించ. ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాన్తిః-'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.' ఇతి నా.—ఆదరాత్-పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజతీత్యర్థః - యథా కాచిత్ పరిచారికా స్వామిన్యాశ్చరణసేవాం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః. అత్ర చన్ద్రాద్యుపమాన ధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయ సంబన్ధా సంభవాత్ తత్సదృశకాన్తి రిత్యాది సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబన్ధ నిబన్ధనా * పదార్థవృత్తి నిదర్శనా - 'సంభవతోఽసంభవతః సంబంధా ద్యత్ర వస్తునో రుభయోః, బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యతఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.' ఇతిలక్షణాత్; తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాది యోగ్యత్వేన జిఘ్రతీత్యాదివాచ్యార్థ లక్ష్యార్థయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యార్థపురస్కారేణ వాక్యార్థరూపవిశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుత సాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలాచ్ఛ్లేషశబ్ద పుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీ వ్యవహార ప్రతీతేః *సమాసోక్తిః-తదుక్తమ్-'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.' ఇతి; సాచ ప్రాగుక్తనిదర్శనాలంకారేణ జిఘ్రతీత్యాదౌ వాచ్య లక్ష్యయో ర్భేదేఽప్యభేదకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమితేతి త్రయాణా మలంకారాణా మంగాంగిభావేన, * సంకరః - 'భేదేనావస్థితిర్యేషాం సా సంసృష్టి రుదా

హ్రృతా, క్షీరనీరవదేతేషాం సంభేదః సంకరస్త్రిధా.' ఇతి-(అంగాంగిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకరస్త్రి ధేతి త్రిధాశబ్దార్థః.) ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్ * సమాధి ర్నామగుణః - 'సమాధి రన్యధర్మస్య య దన్య త్రాధిరోపణమ్.' ఇతి. నాయికా * పరకీయా * ముగ్ధా చ - 'ఉదయ ద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా.' ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; తస్య నాయికాది రూపయౌవనాది ప్రశంసనేన యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహా లక్షణరత్యాః స్థాయిభావరూపేణాఙ్కురి తత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి* 'రస సత్తా'నామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసోక్తి భేదా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః - 'సత్తాస్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరా, హ్రాసాభాసౌ శమశ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.' ఇతి; రససత్తాలక్షణం తత్రైవోక్తమ్-'నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా, రసస్య సత్తా రత్యాది స్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.' ఇతి; (విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాది రూపే స్వాశ్రయే య దున్మేషమాత్రం సా సత్తైవ రససత్తా); కేవల రత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీత శ్చే ద్రస ఇ త్యుచ్యతే-తథా చోక్తం శృంగారతిలకే-'విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.' ఇతి; తత్ర రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తమ్ - 'విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం, ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్వివిధా పరికీర్తితః.' ఇతి; తత్రాలమ్బనవిభావో నాయికాదిః-తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-'ఆలమ్బనం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయికాదికః.' ఇతి; ఉద్దీపనవిభావస్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః-తదుక్తం శృంగారతిలకే-'ఆలమ్బన గుణాశ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః, తటస్థా శ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతుర్థోద్దీపన క్రమాః, ఆలమ్బనగుణో రూపయౌవనాదిః ప్రకీర్తితః, తచ్చేష్టా యౌవనో ద్భూతహావభావాదికా మతాః, నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం, మలయానిలచన్ద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః' ఇతి. ఏవం శ్చాత్ర ... రనుభా

వ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆఙ్గికాదిభావేన త్రివిధః - తదుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'అనుభావో భవేత్సోఽయం భావోయోనానుభావ్యతే, ఆఙ్గికో వాచికశ్చాపి సాత్త్వికశ్చేత్యపి త్రిధా.' ఇతి; ఆఙ్గికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః, గీతసర్గోక్తి గుణకీర్తనాదయః- సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః-తే చ అష్టౌ - 'స్తమ్భప్రళయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి. రససహకారిణో నిర్వేదాదయోభావా వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యన్తే-తే చ త్రయ స్త్రింశత్-తథా చాహుః - 'నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యాస్తథాఽసూయామదశ్రమాః, ఆలస్యం చైవ దైన్యంచ చిన్తా మోహః స్మృతి ర్ధృతిః, వ్రీడా చపలతా హర్షో వేగ శ్చ జడతా తథా, గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం ని ద్రాపస్మార ఏవ చ, సుప్తి ర్విబోధో హర్ష శ్చ అవహిత్థా తథోగ్రతా, మతి ర్వ్యాధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణ మేవ చ, త్రాస శ్చైవ వితర్క శ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః, త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః.' ఇతి, ఏతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహ్రియన్తే - తథా చోక్తమ్-'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః, త ఏ వాన్యత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతిస్మృతాః.' ఇతి. స్థాయిభావా స్తు-'రతి ర్హాస శ్చ శోక శ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయంతథా, జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయి భావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి - నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః; రసా శ్చ 'శృఙ్గారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాన్తా శ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఏతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయా న్నలిఖ్యన్తే.

దూతి త్వయా కృత మహో నిఖిలం మదుక్తం
న త్వాదృశీ పరహితప్రవణాఽస్తి లోకే,

శ్రాన్తాఽసి హన్త! మృదులాంగి గతా మదర్థం .
సిద్ధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ. 17

అవ. ఒకనాయిక ప్రణయకోపముచేతఁ దనమగనినిఁ దిరస్కరింపఁగా, నతఁడు కోపముతో వెడలిపోయెను. అట్టినాయకునిఁ దోడితెచ్చుటకై యొకదూతిని బంపఁగా, నది తానే యాతనిని వశపఱచుకొని క్రీడించి మఱలివచ్చి, "నీవు చెప్పినదియెల్లఁ జేసితిని" అని బొంకెను. అట్టిదూతిని జూచి, నాయిక సంభోగచిహ్నములనుగాంచి తనరోషము నడఁచుకొని, ఈ క్రిందివిధంబున నేర్పు మెఱయ నిందారూపమయిన స్తుతి సేయుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=ఓదూతికా, మదుక్తం=నాచేఁ జెప్పఁబడినది, నిఖిలం=అంతయు, త్వయా=నీచే, కృతం = చేయఁబడినది. అహో=ఆహా! (ఈపని చేయుము. ఈపని చేయకుముని నేనేమి చెప్పితినో యదియది మాత్రమే చేసితివి! చెప్పినది యొకటియైన విడువక చేసితివి. వేఱేమియుఁ జేయలేదు అని నాకాశ్చర్యము గలుగుచున్నదని స్తుతిపక్షమున విస్మయము. ఒకటిచెప్పిన వేఱొక్కటి చేసితివని నిందాపక్షమున విస్మయము.) త్వాదృశీ = నిన్నుఁబోలిన, పర...వణా - పర = ఇతరులకు, హిత = మేలుచేయుటయందు, ప్రవణా=శ్రద్ధగలదూతిక, లోకే=ప్రపంచమున, నాస్తి=లేదు. మృదులాఙ్గి=సున్నితమగు మేనుగలదానా! మదర్థం=నానిమిత్తము, గతా=వెళ్లినదానవై, శ్రాన్తా=బడలినదానవు, అసి=అయితివి. (నీవు సుకుమారాంగి వయ్యు, దేహ ప్రయాసమును లక్ష్యముచేయక, రాకపోకలవలని ప్రయాసమోర్చితివిగదా! ఆహా! నీసౌజన్య మేమని కొనియాడుదునని స్తుతిపక్షమునభావము. నీవు సుకుమారగాత్రి వగుటచేతనే, నీయంగమునందు స్పష్టముగాఁ గనుబడుచుండు సురతాయాసమువలని గుఱుతులు కప్పిపుచ్చుటకు వీలుకానివి యనియు, నా పనియను నెపముఁ బెట్టుకొని వెళ్లి, సురతముచేఁ గడుబడలిక నొందితివి యనియు నిందాపక్షమున భావము.) ఈ యర్థము నర్థాంతరముచే సమర్థించుచున్నాఁడు.—సుకృతాని = పుణ్యకార్యములు, శ్రమేణవినా = బడలిక లేక, కుత్ర=ఎచ్చట, సిద్ధ్యన్తి = సిద్ధించుచున్నవి? ఎచ్చటను సిద్ధింపవని

భావము. కనుక నీవు నీశ్రమంబును సరకుసేయక యొరుల మేలొనర్పుటకై ప్రవర్తించుటకు యుక్తమేయని భావము.

తా. ఈ వ్యాజస్తుతిచేత "నేఁజెప్పినది యించుకయు నీవు సేయలేదు. అయితే నీవు స్వకార్యపరురాలవై, నమ్మి భర్త కడకుఁ బంపిన నాకే ద్రోహము చేసిన దానవైతివి. వేఱు కారణముండునని యెంచరాని యీ నీకడుబడలిక నాభర్తతోడి యుపభోగమునందలి రాయిడిని వెల్లడిపఱచుచున్నది. చీ! నమ్మినవారిని ద్రోహముచేయు నీమోము చూడఁగూడ దని నింద వ్యక్తమగుచున్నది. కనుకనే యీ శ్లోకంబున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

నాయిక స్వీయ, ప్రగల్భ. దూతి యభిసారిక.

ప్రణయకలహానిరస్తత్వేన కుపిత మాత్మనో వల్లభ మనునేతుం స్వని యోగా ద్గతాం రూపవిభ్రమాదిభి స్తం వశీకృత్య స్వహిత మేవ సాధయిత్వా ప్రత్యాగతాం 'త్వదుక్తం సర్వం కృత మి' తి మృషైవ భాషమాణాం లక్ష్యమాణరతిశ్రమాం దూతీ మన్తర్నిగూఢరోషా విదగ్ధా నాయికా నిన్దాస్తుతిం కుర్వతీ ప్రాహ.——

దూతీతి.——హే, దూతి, మదుక్తం, నిఖిలం సర్వం కృతమ్ – ఇదం కురు ఇదం మాకురు ఇతి మయా య ద్య దుక్తం త త్తదేవాచరిత మిత్యర్థః, అహో ఉక్తార్థే లేశో ఉప్యన్యథా న కృత ఇతి స్తుతిపక్షే విస్మయః-అన్య దుక్త మన్య త్కృత మితి నిన్దాపక్షే విస్మయః; త్వాదృశీ త్వత్సమానా దూతీ, పరహితప్రవణా పరోపకారరతా, లోకే నాస్తి; పరోపకార మేవ స్ఫుటీకరోతి-శ్రాన్తేతి:——మృదులాఙ్గి కోమలగాత్రి – సౌకుమార్యశాలిత్వేన కాయక్లేశ మసహమానయా త్వయా పరోపకారార్థం సోఽపి సోఢః కియత్తే సౌజన్య మితి స్తుతిపక్షేభావః - అన్యత్ర మార్దవశాలిని త్వదంగే స్ఫుటం లక్ష్యమాణాని రతిశ్రమలక్షణాని సం వరీతు మశక్యా నీత్యర్థః, మదర్థం

గతా, శ్రాన్తాసి-యాతాదిభిః శ్రమం ప్రాప్తా సీతి స్తుతిపక్షే భావః - అన్యత్ర తు మత్కార్యసాధనవ్యాజేన గతాఽసి సంభోగేన శ్రమం ప్రాప్తాఽసీత్యాశయః; హన్తేతి విషాదే-విషాదోఽత్ర మృషాభూతః; ఉక్తార్థసమర్థనాయార్థాన్తరం న్యస్యతి; సుకృతాని పుణ్యాని, శ్రమేణ వినా కుత్ర సిద్ధ్యన్తి న కుత్రాపీత్యర్థః - అత స్తవ శ్రమ మవిచార్య పరహితాచరణే ప్రవృత్తి రుచి తైవేతి భావః.

అత్ర వాచ్యయా స్తుత్యా-మదుక్తం త్వయా కిమపి న కృతం త్వం న కేవలం స్వార్థపరా విశ్వస్య ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవత్యా మహ్యా మేవ ద్రోహం కృతవత్యసి. అశంకనీయాన్యనిమిత్తో ఽయముత్కటః శ్రమ స్తవ మద్వల్లభోపభోగోపధర్మ ముద్ఘాటయతి - ధిక్త్వాం విశ్వస్తజన ద్రోహిణీ మితి నిన్దా వ్యజ్యతే - అత ఏవ వ్యాజస్తుతి రలంకారః - 'నిన్దయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతి రేవావగమ్యతే, స్తుత్యా వా గమ్యతే నిన్దా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా.' ఇతి లక్షణాత్, మృదులాఙ్గీతి విశేషణస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాలంకారః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః * అర్థాన్తరన్యాసః, పరికరస్య వ్యాజస్తుత్యఙ్గత్వాదుభయోః * సంకరః, అర్థాన్తరన్యాసస్య తు తాభ్యాం సహ * సంసృష్టిః.

నాయికా * స్వీయా * ప్రగల్భా చ - 'ప్రవృద్ధయౌవనా పూర్ణపఞ్చేషువిజితత్రపా, రతౌ ప్రయతతే స్వైరం ప్రౌఢా చ్ఛద్మోక్తిశాలినీ.' ఇతి లక్షణాత్. గూఢవిప్రియకారిత్వా న్నాయకః * శఠః. దూతీ తు * అభిసారికా పరకార్యసాధనవ్యాజేనాభిసరణాత్ - ఉక్తం చ రతిరహస్యే- 'దూత్యమిషేణాన్యస్యా నాయకమేత్యాత్మరూపగుణభావాన్, వ్యాజాన్నివేద్య ఘటయే దర్థం స్వం సాభిసారికా దూతీ.' ఇతి.

న బరిభరీతి కబరీభరే స్రజో
న చరికరీతి మృగనాభిచిత్రకమ్,

విజరీహరీతి న పురేవ మత్పురో
వివరీవరీతి న చ విప్రియం ప్రియా. 18

అవ. నాయకుఁడు చెలికత్తెలచేఁ బోలయలుకను బొందింపఁబడిన నాయిక మాటలాడక మానములోనుండఁగా, దానిచెలికత్తెతో నిట్లుపల్కుచున్నాఁడు:—

టీ. ప్రియా=సఖి, పురాఇవ = ముందువలె, స్రజః = పూవులసరములను, కబరీభరే - కబరీ = కొప్పనెడి, భరే = మూటయునందు (గొప్పదయిన కొప్పునందు), నబరీభరీతి = మాటిమాటికిఁ దుఱుముకొనదు. మృగనాభచిత్రకమ్ = కస్తు బొట్టును, నచరీకరీతి = ఎచ్చుతక్కువలులేకుండ బాగుగాఁ బెట్టుకొనదు. పురేవ = ముందువలె, మత్పురః = నాముందట, నవిజరీహరీతి= (చెలికత్తెలతోడ) మాటిమాటికిఁ దిరుగదు. విప్రియం = (నేనుజేసిన)తప్పును, నవివరీవరీతి = (పలుమాఱడిగినను) చెప్పదు. ఓసఖీ నీకుఁ దెలిసియున్న యెడలఁ జెప్పుము అని భావము.

నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీర. నాయకుఁడు సఖులు చెప్పిన మాటలు వాస్తవములైనచో ధృష్టుఁడు. లేక అవి కల్లలైనచో అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖిభి రీర్ష్యామానం గమితాయాం నాయికాయా మనాలపన్త్యాం తస్యాః సఖీమాహ:—

నేలి.— ప్రియా, స్రజః మాలాః, కబరీ కేశపాశః - సైవ భరో భారః.*'భరో వి చయభారయో రి' తి నా.— తస్మిన్ కబరీభరే, న బరీభరీతి పునః పునః న బిభర్తి - అపరితోష నివృత్తిపర్యన్తం ఘటితా న్యపి వేష్టనాని న విఘటయతి - భూయోభూయః సుష్ఠు న ధారయతీత్యర్థః; తథా, మృగనాభిచిత్రకం కస్తూరీతిలకం - 'మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీ చ' 'తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్.' ఇతి చామరః, న చరీకరీతి పునఃపున ర్న కరోతి - న్యూనాతిరిక్తప్రమార్జన పూర్వకం న

విరచయతీ త్యర్థః; పురేవ ప్రాగివ, మత్పురో మమాగ్రతః * ‘పూరణగుణే’తి సూత్రే పూర్వోత్తరసాహచర్యేణ కృదవ్యయ స్యైవ గ్రహణ మిత్యభ్యుపగమా దిహ న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః - తథా చ ప్రయోగః-‘వాపీ కాపి స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా.’ ఇతి, న విజరీహరీతి సహచరీభిః సహ పునః పునః నక్రీడతి; విప్రియం - నవివరీవరీతిభృశం న వివృణోతిచ - ఏతాదృశం కోపనిమిత్తం కి మప్రియం మయాచరిత మిత్యుక్తా సతీ ప్రతివచన మపి నప్రయచ్ఛతీత్యర్థః - కింనిమిత్తం త్వయా జ్ఞాయతేచే ద్వక్తవ్య మిత్యాశయః, క్రమా దిహ * ‘భృఞ్ భరణే’ ‘కృఞ్ కరణే’ ‘హృఞ్ హరణే’ ‘వృఞ్ వరణే’ ఇత్యేతేభ్య శ్చతుర్భ్యో * ‘ధాతో రేకాచః’ ఇత్యాదినా యథాసంభవం పౌనఃపున్యేభృశార్థే వాయఙ్ - తస్య * ‘యఙో ఽచి చే’తి లుక్ - ప్రత్యయలక్షణేన * ‘సన్యఙోః’ తి ద్విత్వమ్- * ‘ఋత శ్చే’ త్యభ్యాసస్య రీగాగమః - * ‘చర్కరీతం చే’ తి యఙ్లుగన్తస్యాదిప్రభృతిషు పరిగణితత్వా చ్ఛపోలుక్ - * ‘యఙో వా’ ఇతి పాక్షిక ఈడాగమః. అత్ర ఏకస్య ప్రియేతి కర్తురనేకక్రియాన్వయాత్ * కారకదీపకాలంకారః; * స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటావేవ. యఙ్లుగన్తప్రయోగాత్ * సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; ఈర్ష్యామానలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ - ‘ఈర్ష్యామానః సయః కోపః ప్రియే జ్ఞాతాన్యసంగమే, అభాషణ ముపాలమ్భో భర్త్సనం తాడనం తథా, వైముఖ్య మశ్రు చామర్ష ఇత్యాద్యైః సోఽనుభావ్యతే, తద్ జ్ఞానం శ్రవణా ద్దృష్టే రనుమానాత్ త్రిధా భవేత్, శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిః సాక్షాద్విలోకనమ్, అనుమా స్వప్నభోగాఙ్కగోత్రప్రస్ఖలనాదిభిః.’ ఇతి. (అత్రస్వప్నో నామ నిద్రాయా ముద్భూతోఽన్యనాయికాగోచరః సల్లాపః.)

నాయికా * ఖణ్డితా-‘జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా, నిశ్వాసకమ్ప ఖేదాద్యైః ఖణ్డితే త్యభిధీయతే.’ ఇతి; సా చ * మధ్యా ధీరాచ - ‘మధ్యా ధీరా ప్రియం మానే న పశ్యతి నభాషతే.’ ఇతి; మధ్యాలక్షణమ్-

'సంలక్ష్యయౌవనా మధ్యా తుల్యలజ్జామనోభవా, ప్రియప్రోత్సాహితా ధత్తే కేళీవిస్రమ్భకౌశలమ్.' ఇతి; ధీరత్వాదినా ఽవాన్తరభేదశాలిత్వం మానిన్యో రేవ మధ్యాప్రగల్భయోః; త దుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'మధ్యాప్రగల్భయో ర్మానవిధా త్రైవిధ్య మిష్యతే, ధీరా త్వధీరాచ పున ర్ధీరాధీరేతి చ క్రమాత్,' ఇతి. నాయక స్తు మానవిధానస్య సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్టః-అసత్యత్వే నిరపరాధత్వా * దనుకూలఏవ. * మఞ్జుభాషిణీవృత్తమ్—'స జ సా జ గౌ భవతి మఞ్జుభాషిణీ.' ఇతి.

గాఢాలిఙ్గన గణ్డచుమ్బన కుచస్పర్శాది లీలాయితం
సర్వం విస్మృతమేవ విస్తృతవతో బాలేఖలేభ్యోభయాత్,
సల్లాపోఽ స్త్వధునా సుదుర్ఘటతమ స్తత్రాపి నాతివ్యథా
యత్ త్వద్దర్శన మప్యభూ దసులభం తేనైవదూయేభృశమ్.

అవ. మొదట రూపరేఖావిలాసాదులచే మెల్లమెల్లగా వంచించి, క్రమముగా నాలింగనాదులం దొప్పిదము నొందించి, కొంతకాలము గూఢముగా రమించి, యావల నితరులయభిప్రాయముల నెఱుఁగు ధూర్తులగువారు గుఱుతులంబట్టి సైరిణీత్వమునుగూర్చి యనుమానింపఁగా, నాయకునియింటికిఁబోవుట మానిన యొకనాయిక చోచినచోట్ల నాయకునితో మాటాడుచుండెను. అప్పుడు ధూర్తులు, అట్లు మాటాడఁ గూడదనఁగా, సమయమువచ్చినప్పుడు చూచియైన సంతసపడుచుండునాయికను జూచుటకూడ తగదని నిషేధింపఁగా, నపుడు నాయకుఁడు హఠాత్తుగా విజనప్రదేశమునఁ గనఁబడిన నాయికనుగూర్చి వ్యసనార్తుఁడై యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. బాలే=ఓచిన్నదానా! (బాల్యమువలనఁ గలిగిన మూఢతవలననే యీచేటుగలిగినది. నీవు ప్రౌఢవేని నీభయంబువిడిచి నాతోడఁ గలిసియుందువని భావము.) విస్తృతవతః = హెచ్చిన, ఖలేభ్యః = దుష్టులవలని;

భయాత్=వెఱపువలన, గూఢ...ర్శాది—గూఢ=రహస్యమైన, ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలింత, గణ్డచుమ్బన=చెక్కిళ్ల యొక్క (ను) ముద్దు పెట్టుట, కుచస్పర్శ=స్తనములయొక్క (ను) దాఁకుట, ఆది=మొదలుగాఁ గలిగిన, లీలాయితం=వేడుక, సర్వం=అంతయును, విస్మృతమేవ = మఱువఁబడినదే. అధునా=ఇప్పుడు, సల్లాపః = ముచ్చటలాడుట, సుదుర్ఘటతమః = కడునరుదయినది, అస్తు=కానిమ్ము. తత్ర=ఆవిషయమున, అతివ్యథా=ఎక్కువదుఃఖము, నాస్తి=లేదు. కింతు=మఱేమనినన్, త్వద్దర్శనమపి = నీచూడ్కియుఁగూడ, అసులభం=సులభముగానిది, అభూత్ ఇతియత్=అయెననుట యేదిగలదో, తేనైవ=ఆమాత్రముచేతనే, భృశం=మిక్కిలి, దూయే=సంతాపము నొందుచున్నాను.

తా. ఓచెలీ, నీపై దుర్జనులు అంకుతనము మోపుదు రని వెఱచి, నీవు నాయింటికి వచ్చుట మానినపిదప, నీతోడ నేనొనర్చిన బిగికౌఁగిలింత, చెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకోలు, కుచముల యొరయిడి మొదలగు వేడ్కలెల్ల మఱవనేమఱచితిని. తర్వాత నెప్పుడైనఁ గనఁబడినచో మాటలాడుచుంటివి. దానికిఁ గరవయ్యె. అయినను బాధలేదు. ఇప్పుడు నీదర్శనముగూడ దుర్లభమాయెనే! దాననే మిక్కిలి వగచుచున్నాను.

నాయిక-పరకీయ. విరహవిప్రలంభశృంగారము.

ఆదౌ రూపవేషావిలాసాదిభిః శనైశ్శనైః ప్రలోభ్య క్రమాదాలిఙ్గనాదిష్వానుకూల్యం నీత్వా కఞ్చిత్కాలం గూఢం రమిత్వా తతః పరేఙ్గితజ్ఞేషు ధూర్తేషు లక్షణాన్యవేక్ష్య స్వైరిణీత్వానుమానపరేషు సత్సు పరిత్యక్తాభిసరణాదిప్రసఙ్గాం కదాచిత్ ప్రదర్శనసంభాషణపరాం తేషు సంభాషణమప్యసహమానేషు సత్సు ముఖప్రదర్శనమాత్రపరాం తస్యాపి తైరన్తరాయే క్రియమాణే చిరమనవలోకితాం దైవాత్కదాచిద్వాజనప్రదేశే దృష్టిపథమాగతాం నాయికాం కామీ ఖేదాకులః ప్రాహ:—

గూఢేతి.—హే బాలే బాల్యప్రయుక్తా న్మౌగ్ధ్యా దేవ తే ఇద మన ర్థమూలం భయం ప్రవృద్ధ మితి భావః, విస్తృతవతః-విస్తారం ప్రాప్తవత ఇతి యావత్. ఖలేభ్యో రన్ధ్రాన్వేషణపరేభ్యో - భయాత్ * 'భీత్రార్థా నాం భయహేతు రి'తి అపాదానత్వాత్ ఖలేభ్య ఇతి పఞ్చమీ - * భ్యయ శబ్దా ద్ధేతౌ పఞ్చమీ - అస్యహేతో రుత్తర త్రాపి సంబన్ధః, సర్వం, గూఢం: అన్యై రవిదితంస్పృష్టకాదిరూప మాలిఙ్గనం - తథా గణ్డయో శ్చు మ్బనం కుచయోః స్పర్శః-తేషాం ద్వన్ద్వః. తే ఆదయో యస్య తత్తథోక్తం-లీలాయితం విలాసః - తద్రూపం చేష్టిత మి త్యర్థః * 'లీలా విలాసే' ఇతి ధాతోః కణ్డ్వాదిత్వాద్యకి భావే క్తః-కణ్డ్వాదిరాకృతిగణః-తథా చ దృశ్యతే ప్రయోగః-'య ద్విద్విద్భవనేషు భోజనృపతే స్త త్త్యాగలీలాయితమ్.' ఇతి-'య స్యోన్యద్భుజదణ్డచణ్డిమచల తో(ర్) దణ్డలీలాయితమ్.' ఇతి,యద్వా గూఢే త్యాది లీలాయిత మి త్యేకం పదం-గూఢాలిఙ్గన గణ్డచుమ్బన కుచస్పర్శా ఆదయో యాసాం చేష్టానాం తా స్తథోక్తాః - తాసాం లీలాయితం విలాసవ దాచరణం - భావపరీక్షార్థం కేనచిన్మిషేణ క్రియమాణత్వా ద్విలాసాయమా నత్వ మిత్యర్థః * లీలాశబ్దా దాచార క్యజన్తా ద్భావే క్తః * 'నలోకే'తినిషే ధస్య కృద్యోగలక్షణషష్ఠీవిషయత్వా దిహ శేషషష్ఠ్యా సమాసః; [చతురాః కామినః కేనచిద్వ్యాజే నోపక్రాన్తై రాలిఙ్గనాదిభిః కామినీపరీక్షాం కుర్వన్తీతి కామశాస్త్రే ప్రదర్శితమ్-'సుహృది శిశౌ వా జనయతి తా మే వోద్దిశ్య చుమ్బనాశ్లేషమ్, ఉత్సృజ్య మఙ్గ మస్యా బహు స్పృశేద్బాలలాలనవ్యాజాత్.' ఇతి-దర్శితేఙ్గితాయాం సంశ్లేషణం * స్పృష్టకాదిరూప మాయుఞ్జ్యాత్ - 'సలలితమఞ్జువిహారై స్తజ్జఘనం సంస్పృశేదన్యైః, అవతార్య కా మపి రుజం వార్తావ్యాజేన తత్ర నీతాయాః, ఆలమ్బ్య పాణి మస్యాః శిరసి దృశోః స్వస్యసపులకం దద్యాత్, అనురాగపేశలం చ బ్రూయా దుభయార్థ మీదృశంవాక్యమ్, శమయ మమ దుఃఖపీడాం కలయ నిమిత్తం త్వ మే వాస్యాః, సుతను మదనాదరోఽయం యుక్తః కిం త్వద్గుణస్య కిన్ను ఫలమ్, ఇ త్యౌష ధాదిపేషణవిధిషు వ్యాపారయే దేనాం, సనఖస్పర్శం కుర్యా ద్దానాదానంచ

పూగకుసుమాదేః, కరజరదనపదలాఞ్ఛితమస్మై పర్ణాదికం దద్యాత్, అశః
సన్నిధాయ రహసి ప్రౌఢాశ్లేషాని సుఖరసం విన్ద్యాత్'. ఇతి—స్పృష్టకాదిల
క్షణ మపి తత్రైవోక్తమ్ - 'యద్యోషితః సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాప
దేశా ద్వ్రజతో నరస్య, గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా ఆలిఙ్గనం స్పృష్టక
మేత దాహుః. యద్గృహ్ణాతీ కిఞ్చన కుఞ్చితాక్షం స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్త
నాభ్యాం, నితమ్బినీ విధ్యతి తాంచగాఢం గృహ్ణాత్యసౌ విద్ధక ముచ్యతేతత్.
యత్రోత్సవాదౌ తిమిరే ఘనే వా య దిచ్ఛతోఽస్యా శ్చిరమఙ్గసఙ్గం,
తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్యే నిపీడవా త్పీడనసంజ్ఞకంస్యాత్, భావ
ప్రబోధార్థ మజాతరత్యో శ్చతుర్విధోక్తా పరిరమ్భలీలా.' ఇతి], విస్మృత
మేవ-తద్వార్తా మపి విహాయ బహుకాలో గత ఇత్యర్థః - చిరోజ్ఝితే
దుర్ఘటే తస్మిన్నైరాశ్య స్యోత్పన్నత్వా దసంస్మరణ్ భృశం నశోచామీతి
భావః, అధునా సంప్రతి-సల్లాపో మిథస్సంభాషణం* 'సల్లాపో భాషణం మిథః'
ఇత్యమరః-సుదుర్ఘటతమః అతిదుర్ఘటః-అస్తు భవేత్-ఖలేషు తత్ర తత్ర గూ
ఢం స్థితేషు నిర్భయ మేకత్ర మేళన స్యాలాభా దితి భావః, తత్రాపి
సల్లాపా భావే ఽపి - అతివ్యథా అతిదుఃఖం - నాస్తి - దుస్సహవిరహతాప
విస్మరణహేతో స్త్వన్ముఖదర్శనమాత్రస్య కదాచి దపి సద్భావా దితిభావః,
కిం తు త్వద్దర్శన మపి-అసులభం దుర్లభ మభూ దితియత్-భావ పరిశ్లాకా
తుకేషు ఖలే ష్వపశ్య త్స్వేవ పశ్యత్సు మన్ముఖదర్శనస్య మద్దృష్టిపథే వర్త
నస్య త్వయా ప్రాయేణ పరిత్యక్తత్వా దితి భావః, తేనైవ త్వద్దర్శనస్య
దౌర్లభ్యే నైవ - భృశ మత్యంతం - దూయే పరితాపం ప్రాప్నోమి * 'దూ
ఞ్ పరితాప' ఇతి ధాతోః కర్తరి లట్. చిరపరిచితానా మాలిఙ్గనాదీనా మా
త్యన్తికనివృత్తా వపి దర్శనసల్లాపయోః సంభవతో ర్విరహవ్యథాం కిఞ్చిత్
సోఢవా నస్మి-తత స్సల్లాపే నివృత్తేఽపి దర్శనమాత్రస్య సంభవాత్ కథ
ఞ్చిత్ ధైర్య మాలమ్బ్య స్థితవా నస్మి - సంప్రతి దర్శనస్యాలాభే సతి ప్రతి
బన్ధనాభావా దతిమాత్రం విజృమ్భమాణేన విరహతాపేన దుస్సహో మాత్రి

మనుభవా మీతి నిష్కృష్టార్థః, అత్రాలిఙ్గనాది లీలాయితస్య చిరోజ్ఝితత్వే ప్రస్తుతే తత్ప్రీత్యాయనార్థం తత్కార్యభూతస్య విస్మరణస్యోపవర్ణనాత్* అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః -'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్రగమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియన్త్రితా.' ఇతిలక్షణాత్, ఆదిశబ్దేన కార్యకారణభావాదేః సంగ్రహః-తథాచాహుః-'కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే. తుల్య స్యేతిచ పఞ్చధా.' ఇతి; సాచ విస్మరణాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యానుప్రాణితేతి * సంకరః; తథావ్యథా కారణభూతానాం ప్రకృష్టానాం కామోపచారాణా, మాత్యన్తికనివృత్తౌ సత్యా మపి వ్యథారూపకార్యానుదయాత్ *విశేషోక్తిర్నామాలంకారః - 'కార్యాజనిర్విశేషోక్తిః సతిపుష్కలకారణే' ఇతి లక్షణాత్; తద్దర్శనాలాభరూపా సమగ్రకారణా దధిక పరితాపకార్య స్యోత్పత్తివర్ణనాత్ * విభావనా భేదః - 'విభావనా వినాపి స్యాత్కారణం కార్యజన్మ చేత్, హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సామతా.' ఇతి;సాచ విశేషోక్త్యనుగృహీతే త్యుభయోః*సంకరః; అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారస్యచ * సంసృష్టిః. నాయకమనసో దౌర్బల్యస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * దైన్యం నామ సంచారీ భావః - 'నిరోజస్త్వం తు మనసో దైన్యమిత్యభిధీయతే, మనస్సంతాపదారిద్ర్య చిన్తౌత్సుక్యాదిభిర్భవేత్.' ఇతి.
* విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః నాయికా* పరకీయా.

యాచన్ద్రస్య కళఙ్కినో జనయతి స్మేరాననేన త్రపాం
వాచా మన్దిరకీరసున్దరగిరో యా సర్వదా నిన్దతి,
నిశ్వాసేన తిరస్కరోతికమలామోదాన్వితాన్యాఽనిలాన్
సాత్రైరేవ రహస్త్వయా విరహితా కాఞ్చిద్దశాంనీయతే.

అవ. ఒకనాఁడు ప్రాణనాథుఁడు కార్యవశంబునరాక విలంబము సేయుచుండఁగా, విరహవేదనను దాళఁజాలక నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతిక నాయకునితోఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. యా=ఏనాయిక, స్మేరఆననేన-స్మేర=నవ్వుచున్న, ఆననేన = మోముచేత, కళఙ్కినః=నలుపుగలిగిన, చన్ద్రస్య=చంద్రునికి, త్రపాం = సిగ్గును, జనయతి=కలిగించుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, వాచా=మాటలచేత, సర్వదా=ఎల్ల ప్పుడు, మన్ది...రః-మన్దిర=గృహమునందలి, కీర=చిలుకయొక్క, సున్దర=ఇంపులయిన, గిరః=పలుకులను, నిన్దతి=దూరుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, కమ...న్వితాన్ - కమల=తామరపువ్వులయొక్క, పరమ=ఎక్కువ, ఆమోద=సువాసనతో, అన్వితాన్ = కూడిన, అనిలాన్ = వాయువులను, నిశ్వాసేన=(తన)నిట్టూర్పుచేత, తిరస్కరోతి=మీఱుచున్నదో, సా=ఆనాయిక, త్వయా=నీచేత, విరహితా = లేనిదై, రహః=ఏకాంతమునందు,కాఞ్చిత్ = చెప్పశక్యముగాని, దశామ్=అవస్థను, నీయతే=పొందింపఁబడుచున్నది.

తా. ఓనాయకుఁడా, తొల్లి యేనాయిక చిఱునగవు మోముచేతఁ గళంకియైన చంద్రునికి సిగ్గునుగలిగించినదో, తన పలుకులచేఁ జిలుకలపలుకులను నిందించినదో, నిట్టూర్పుచేఁ దామరపువ్వులలోఁ దావిని గొనివచ్చు మందమారుతమును తిరస్కరించినదో, అవియెల్ల నిప్పుడు నీతోడులేకయుండు నీ చెలిని జరమావస్థను బొందించుచున్నవి. కావున నిఁక నీవు తామసింపక వచ్చి, నీప్రియురాలి నేలుకొనుము. గాంభీర్య మనుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠితము. చంద్రమన్దానిల కీర కోకిలాలాపము లనెడి విభాగములచేతను, తీవ్ర నిశ్వాసము మొదలగు ననుభావంబులచేతను, కన్నీరు, గొంతుమాఱుదల మొదలగు సాత్త్వికభావములచేతను, సిగ్గు,

దైన్యము మొదలగు సంచారిభావంబులచేతను వృద్ధినొందిన నాయికానాయకుల విప్రలంభశృంగార మీశ్లోకమున వర్ణిత మయ్యెను.

కస్మింశ్చిద్వాసరే కార్యవ్యాసఙ్గాత్ ప్రాణవల్లభే విలమ్బమానే విరహవేదనా మసహమానయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ:—

యేతి.—యా-స్మేరం స్మితయుక్తం-యదాననం తేన - కళఙ్కినః చన్ద్రస్య కుత్సితలాఞ్ఛనయుక్తస్య చన్ద్రస్య - మన్దహాసశాలినా నిష్కళఙ్కేన ముఖేనేతి త్రపాహేతూక్తిః, త్రపాం లజ్జాం-జనయతి-సకళఙ్కచన్ద్ర మతిశయేనాభిభవతీత్యర్థః; యా నాయికా, వాచా గిరా-మన్దిరకీరః క్రీడార్థం గృహే సంవర్ధితః శుకః * 'కీరశుకా సమావి' త్యమరః-మన్దిరగ్రహణం శిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిత్వసూచనార్థం-సర్వదా సమక్షవర్తిత్వేన నిఖిలదూషణవచనశ్రోతృత్వస్యద్యోతనార్థం చ-తస్య-సున్దరగిరః చారువాచః-సర్వదా సర్వస్మిన్ కాలే-అస్య పదస్య పూర్వోత్తరవాక్యయోరపి సంబన్ధః-నిన్దతి గర్హతి-తద్వన్మధురం భాషత ఇత్యర్థః; యా నిశ్వాసేన - కమలానా మామోదః మనోహరపరిమళః - 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే, ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః-తేన-అన్వితాన్ యుక్తాన్-అనిలాన్ వాయూన్-తిరస్కరోతి పరిభవతి-కమలగన్ధిభిః కోమలైః శిశిరైశ్చ నిశ్వాసైర్యుక్తా భవతీత్యర్థః; సా నాయికా, త్వయా, విరహితా వియుక్తా సతీ, తైః స్వపరిభూతైరేవ చన్ద్రకేళిశుక కమలవనానిలైః, రహః విజనప్రదేశే-అన్యత్ర నిశ్శఙ్కం బాధితుం ప్రవృత్తై రసంభవాదిలిభావః, కాఞ్చిత్ వక్తుమశక్యా మిత్యర్థః, దశాం మూర్ఛాదిరూపావస్థామిత్యర్థః, నీయతే ప్రాప్తవతీక్రియతే. అత్ర ప్రథమపాదే కళఙ్కినఇతి నిష్కృష్టహేతూపన్యాసేన ఉపమానాచ్చన్ద్రా దుపమేయస్య నాయికావదన స్యాధిక్యవర్ణనాత్* వ్యతిరేకాలంకారః-'వ్యతిరేకో విశేషశ్చే దుపమానోపమేయయోః.' ఇతి

లక్షణాత్; ద్వితీయతృతీయయోస్తు * ఉపమాలంకారః - నిన్దతి తిరస్కరో తీతి పదద్వయస్య సాదృశ్య ప్రతిపాదకత్వాత్ - స్పర్ధతి జయతి ద్వేష్టీ త్యాదీనా మపి సాదృశ్యప్రతిపాదకేషు దణ్డినా పరిగణితత్వాత్, త్రపాం జనయ తీ త్యత్ర కశ్చి త్కళఙ్కితం సాకూతస్మి తేన లజ్జాం ప్రాపయతి త ద్వ దితి, వాచా నిన్ద తీ త్యత్ర కణ్ఠతఏవ నిన్దాం కరోతీతి, నిశ్వాసేన తిర స్కరో తీ త్యత్ర హేలయానిన్దాం కరో తీతి చ, ప్రతీయతే; ఇహ సర్వత్ర ప్రకృతార్థస్య ప్రతీయమానార్థా భేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్యనాయికాయాః ప్రథమాపరాధం స్వయ ముద్ఘాట్యత ఇతి * అభేదాతిశయోక్తిః; త్వన్మహి మ్నా త్వయా విరహితా సతీ త్తై రేవ దురవస్థాం నీయత ఇ త్యనేన తయా కృత మపరాధం మనసి నిధాయ చన్ద్రాదయః సర్వే సంభూయతవ ఆసాన్ని ధ్యవశా దేకాకినీం తాం వైరనిర్యాతనార్థ మివ పీడయ న్తీతి * ఉత్ప్రేక్షా లంకారో వ్యజ్యతే; తేన చ తత్కృతపీడన స్యాతిమాత్రత్వం గమ్యతే; తతః నాయికాస్వపరిభూతై రేవ పరిభూయతే తదుపేక్షణం తు త వాను చిత మితి ధ్వన్యతే; కిం చ సర్వదా స్మేరముఖీ మఞ్జుభాషిణీ సుకుమారీ సురభి శిశిర నిశ్వాసశాలినీ నాయికా సంప్రతి దురవస్థా మనుభవతీ త్యనేన స్మితాదికం సర్వం పరిత్యజ్య సాశ్రుముఖీ దైన్యోక్తిపరా దీర్ఘోష్ణనిశ్వసితా సతీ వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే; రహ ఇ త్యనేన లజ్జయా పరేభ్యః స్వావస్థామ నావిష్కృత్య అన్త రేవ తామ్య తీతి గమ్యతే; తతః సర్వథా శీఘ్ర మాగత్య నాయికామిమాం జీవయేతి ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే. చన్ద్రమన్దానిల కీరకోకిలాలాపాది విభావై స్తీవ్రనిశ్వాసా ద్యనుభావై రశ్రువైశ్వర్యాది సాత్త్వికై ర్వ్రీడాదైన్యాదిసంచారిభావై శ్చ పరిపోషం గమితో నాయికా శ్రయో *విరహవిప్రలమ్భశృంగారః ప్రతీయతే. ఏవం వ్యఙ్గ్యసమృద్ధిసద్భా వాత్ * గామ్భీర్యం నామ గుణః - * 'ధ్వనిమత్తాతు గామ్భీర్య' మితి లక్ష ణాత్. నాయికా * స్వీయా మధ్యా * విరహోత్కణ్ఠితా చ - 'అనేకకార్య వ్యాసంగా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః,నామతఃసైవ దుఃఖార్తా విరహోత్క ణ్ఠితా మతా. అస్యా స్తనుత్వం కమ్ప శ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిర్గమః, నిర్వేద శ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవ న్త్యమీ.' ఇతి.

తన్వీ సా యది గాయతి శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని ర్జాయతే
యద్యావిష్కురుతేస్మితాని మలి నైవా లక్ష్యతే చన్ద్రికా,
ఆ స్తేమ్లాన మివోత్పలం నవమపి స్యాచ్చేత్ పురోనేత్రయో
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది తటిద్వల్లీ వివర్ణైవ సా. 21

అవ. ఒకకానొక విలాసిని సొబగునుజూచి, కాముకుఁడు దానిగుణములను దనవేడుకచెలికానితో వరించి చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీః సా = ఆ (నేనుజూచిన), తన్వీ=సన్ననిదగునటివ, గాయతియది= పాటపాడెనేని, వీణాధ్వనిః = వీణయొక్కరవము, శ్రుతికటుః = చెవులకింపుగానిది, జాయతే=అగుచున్నది. స్మితాని = చిఱునగవులను, ఆవిష్కురుతేయది=వెలిపుచ్చెనేని, చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలినైవ=నల్లనిదిగానే, ఆలక్ష్యతే=కానఁబడుచున్నది. నేత్రయోః=కన్నులయొక్క, పురః = ముందట, స్యాత్ చేత్ =ఉండెనేని, నవం అపి = అప్పుడే పూచినదైనను, ఉత్పలం = కలువ, మ్లానమివ=వాడుపాఱినదివలె, ఆస్తే=ఉన్నది. తస్యాః = ఆకాంతయొక్క, శ్రీః=మేనిసౌరు,అవ. . . యది = చూడఁబడునేని,సా=ప్రసిద్ధమైన, తటిద్వల్లీ=మెఱుపుఁదీఁగ, వివర్ణైవ=తెల్లపాఱినదే, (భవతి = అగుచున్నది.)

తా. ఆ ప్రియురాలియొక్క కంఠధ్వనిని విన్నతర్వాత వీణాధ్వని విన మనసురాదు.ఆ పెచిఱునవ్వు వెన్నెలకంటెఁబ్రకాశముగలది. ఆనాయిక కన్నులు కలువలకంటె కాంతిగలవి. ఆచెలువయొక్క మేను మెఱుపుఁదీఁగకంటెఁ దళతళ మెఱయునది. అని నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయికాలంబన విభావనముచేతను, ఆలంబన గుణరూపమైన ఉద్దీపనవిభావనముచేతను, ప్రథమమున నావిర్భవించిన నాయికాశ్రయమయిన రతి వ్యక్తమగుచున్నది.

కాఞ్చి ద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణాన్ వర్ణ్య సచివస్యాగ్రే స్తౌతి:—

తన్వీతి:—సామయాదృష్టా - తన్వీ తన్వఙ్గీ - గాయతి గానంకరోతి

యది - వీణాధ్వనిః - శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః - కటుః అప్రియః - శ్రుతికటుః కర్ణకఠోరః - 'కటుస్తిక్తరసే క్షారరసే నా తద్వతి త్రిషు, సుగన్ధి మత్సరాకార్యాప్రియతీక్ష్ణేష్వపి త్రిషు, కటుః స్త్రీ కటురోహిణ్యాం దూషణేతు నపుంసకమ్.' ఇతి నా. జాయతే భవతి - గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయమాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహాతీత్యర్థః - వీణాస్వన మప్యతిశేతే తదీయకణ్ఠస్వర ఇతి భావః, సా తన్వీ - స్మితాని మన్దహాసాన్ - ఆవిష్కురుతే యది ప్రకటయతి చేత్ - చన్ద్రికాఽపి మలినైవాలక్ష్యతే - తత్సన్నిధౌ సా మన్దస్ఫూర్తిః సతీ దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశద్యేన తతోఽపి తదీయస్మిత శ్రీరుత్కృష్టేతి భావః, ఉత్పలం కువలయం - నవం - నూతన - మపి - అమ్లాన మపీతి యావత్ - తస్యాస్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వన్ద్వస్య పురోవర్తి భవేద్యది - మ్లాన మివాస్తే తిష్ఠతి - తదాస్వల్పీభూతశోభత్వేన లక్ష్యత ఇత్యర్థః - తదక్షియుగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృత్య వర్తత ఇతిభావః, తస్యాః - శ్రీః దేహకాన్తిః అవలోక్యతే యది - సావర్ణ్యప్రకర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా - తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా - వివర్ణైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో న భవతీత్యర్థః - తత్కాన్తేర్విద్యుత్కాన్తేశ్చ మహదన్తర మస్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వనిపారుష్యాదిరూపాప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగాన మాధుర్యాతిశయాది రూపప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వని ప్రభృతీనాం శ్రుతికటుత్వాద్యసంబన్ధే ఽపి తత్సంబన్ధాభిధానరూపయాఽతిశయోక్త్యాఽనుప్రాణితేతి ద్వయోః * సంకరః. నాయికా * పరకీయా * అయోగవిప్రలమ్భ శృంగారః. నాయికారూపేణాలమ్బనవిభావేన తలమ్బనగుణరూపేణోద్దీపనవిభావేన చ లబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయా రతిర్వ్యజ్యత ఇతి రససత్తా నామ ప్రథమా రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

సత్యం తద్యదవోచథా మమ మహాన్ రాగస్త్వదీయో దితి
త్వంప్రాప్తోఽసి విభాతఏవ సదనం మాం ద్రష్టుకామో యతః,
రాగం కిం చ బిభర్షి నాథ హృదయే కాశ్మీరపత్త్రోదితం
నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాక్షారసాపాదితమ్. 22

అవ. పరనాయికలోఁ రేయిగడపి, వేఁకువ నేతెంచుచున్న భోగచిహ్నములుగలిగిన నాయకుని నొకనాయిక స్తుతివ్యాజముచే మర్మము భేదించుచుఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. త్వదీయాత్=నీదైన (నీకు నాపైనుండెడి) యనురాగముకంటె, మమ=నాకు, రాగః = (నీమీఁది) మక్కువ, మహాన్ = ఎక్కువయినది. ఇతి=అని, యత్ = ఏమాటను, అవోచథాః = పలికితివో, తత్ = ఆమాట, సత్యం=నిక్కము. యతః=ఏకారణముచేత, త్వం=నీవు, విభాత ఏవ = వేఁకువనే, మాం=నన్ను, ద్రష్టుకామః = చూడఁగోరినవాఁడవై, సదనం=ఇంటికి, ప్రాప్తః=వచ్చినవాఁడవు, అసి=అయితివి. కించ=మఱియు, నాథ=ప్రియుఁడా! హృదయే=ఱొమ్మునందు, (మనసునందుఁగాదు.) కాశ్మీరపత్రోదితం— కాశ్మీరపత్ర = కుంకుమపువ్వులోఁ జేయఁబడిన మకరికాపత్రము మున్నగువానివలనఁగలిగిన, రాగం=ఎఱుపును (అనురాగమును), బిభర్షి=వహించుచున్నావు. నేత్రే=కంటియందు, (జాత్యేకవచనము). జాగరజం=మేల్కొనియుండుటవలనఁ బుట్టిన, రాగం=ఎఱుపును (రేయెల్లనిద్రలేమిచేఁగల్గిన) రాగమును, బిభర్షి=వహించియున్నావు. లలాటఫలకే=విశాలమైన నెన్నుదుటియందు, లా...తమ్—లాక్షారస = లద్దుకయొక్క ద్రవముచేత, ఆపాదితం= కలిగింపఁబడిన, రాగం=ఎఱుపును, బిభర్షి =వహించియున్నావు.

తా. ఓ నాయకుఁడా! నాకు నీపై నుండు రాగముకంటె నీకు నాపైనఁ గలరాగ మెక్కువ యని యంటివిగదా! అది వాస్తవమే. నాకు నీపైఁగలరాగ మొక్కమనస్సునందేయున్నది. నీకునాపైఁగల రాగమన్ననో ఱొమ్మునను, నేత్రములందును, నొసటను నున్నది కాన నెక్కువగానున్న దనుట కేమిసందియము? రాగము అనఁగా, ఎఱుపు. అనురాగము అనియు రెంటికి నభేదాధ్యవసాయము. "ఓ నాథా! నీకు నాపై ననురాగమున్నది లేనిది, రాత్రియంతయుఁ బరకాంత యింటనుండి వేకువలేచిరాఁగానే నీఱొమ్మునందలి కుంకుమపువ్వులోఁ గలిగిన చందనచర్చచేతను, నీకన్నులయొఱ్ఱదనముచేతను,నీ నొసటనుండులాక్షారాగముచేత

బాగుగఁ దెలియుచున్నది. పోరా నీ బూటకపుఁబ్రేమ నిటఁ జూపకుము." అని నాయిక నాయకుని వ్యాజస్తుతి చేసినది.

నాయిక ఖండిత; మధ్య; ధీరాధీర. నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

అన్యకాన్తావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సదూయాన్తం పరిదృశ్యమానసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయికా స్తుతివ్యాజేన మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ:—

సత్యమితి:—త్వదీయాత్ త్వత్సంబన్ధినో మద్విషయా దనురాగాత్, మమరాగః మత్సంబన్ధిత్వ ద్విషయోఽనురాగః, మహాన్ అధికః, ఇతి యద్వచః, అవోచథాః అవాదీః * బ్రూఞో ఇత్వా దాత్మనేపదం* ప్రకృతేర్వచి రాదేశః * 'అస్యతి వక్తి' త్యాదినా చ్లేరఙ్ * 'వచ ఉమి' త్యుమాగమః, తద్వచః, పత్యం తథ్యం, యతః యస్మా త్కారణాత్, త్వం విభాతే ప్రభాతే ప్రాతరేవ-న తు తం కాల మతిక్రమ్య విలమ్బనాసహిష్ణుత్వాదితి స్తుతిపరో భావః-నిశాం నీత్వై వాగతః న తు పూర్వ మన్యకాన్తాపరతన్త్రత్వా దితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కామోభిలాషాయస్య తథోక్తః సన్-సదనం గృహం-ప్రాప్తోఽసి, మా మదృష్ట్వా చిర మన్యత్ర వర్తితుం న శక్నో షీతి స్తుతిపరో భావః; ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తుమాగతోఽసీతి నిందాపరోభావః; త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం నకార్యానుమేయం-కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మ పీత్యాహ: రాగ మితి:—కిం చ హేనాథ, హృదయే వక్షసి * 'హృదయం చిత్తవక్షసో'రి'తి నాః—కాశ్మీరాఖ్యాదేశభవం కాశ్మీరం కుఙ్కుమం:—'అథ కుఙ్కుమం, కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖమ్:' ఇత్యమరః- 'కాశ్మీరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్, కాశ్మీరజ న్మాగ్నిశిఖం ·చారులోహితచన్దనమ్.' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః-తస్య పత్రాణి తన్మయాః పత్రాకారాః రేఖావిశేషాః-పత్రావళిః పత్రలతా పత్రభఙ్గశ్చ పత్రకమ్.' ఇత్యమరశేషే - తేభ్య ఉదితముత్పన్నం-ప్రేయసీ కుచకుమ్భ పరిరమ్భ పిశున మితిభావః-రాగం రక్తిమాణ మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్రే చక్షుషి జాగరజం జాగరాజ్జాతం-కృత్స్ననిశాయా మపి కామోపచారసూచక మితిభావః - రాగం బిభర్షి, తథా-లలాటం ఫలక మి వేతి * ఉప మితసమాసః-తస్మిన్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ-ఆపాదితం సంపా

దితం-దయితాచరణ ప్రణిపాతశంసనమితి భావః - రాగం బిభర్షి, ఏవ మన్తర్బహి శ్చ రాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వా దధునా త్వదీయవచ స్యనృతత్వ శఙ్కా నివృత్తేతి భావః; ఇహత్వం సత్యవా దీతి స్తుత్యా త్వద్వచనం సర్వ మనృతమేవ - వాఙ్మాత్రేణ మయ్యనురాగో దర్శితః - నిశావసానే గృహం ప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నై శ్చ వనితాన్తర విషయ స్త వానురాగం స్ఫుటీక్రియతే - వఞ్చకాగ్రేసర స్త్వమ్ - అత స్త్వయి విశ్వాసో న విధేయః - ఇతి నిన్దావ్యజ్యతే అత్ర ప్రథమవాక్యం ప్రతిపాదత్రయ వాక్యార్థస్య హేతుత్వా దనేకవాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః; తచ్చైకస్మి న్నంశే శుద్ధమ్, అంశాన్తరేతు రాగశబ్దగతశ్లేష మూలాతిశయోక్తి సంకీర్ణమ్; స్తుత్యా నిన్దా ప్రతీయత ఇతి * వ్యాజస్తుతిశ్చ; సా చోక్తకావ్యలిఙ్గసాపేక్షేతి తయో రఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః లక్షణాని తూక్తాని ప్రథమపాదోక్తార్థస్య ప్రపఞ్చేన సమర్థనాత్ * విస్తరాఖ్యోగుణః - 'సమర్థన ప్రపఞ్చోక్తిరుక్త స్యార్థస్య విస్తరః.' ఇతి లక్షణాత్. * ఈర్ష్యమాన విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. నాయికా * ఖణ్డితా-'నీత్వాఽన్యత్ర నిశాంప్రాత రాగతే ప్రాణవల్లభే, అన్యాసంభోగ చిహ్నైస్తు కుపితా ఖణ్డితా మతా.' ఇతిలక్షణాత్; సాచ మధ్యా*ధీరాధీరా చ-'ధీరాధీరాతు సోత్ప్రాసవక్రోక్తిస్స్యాత్ ప్రియాగసి.' ఇతిలక్షణాత్, నాయకో*ధృష్టః, అపరాధేస్ఫుటేఽపి నిర్భీకత్వాత్.

ఏతస్మిన్ సహసా వసన్తసమయే ప్రాణేశ దేశాన్తరం
గన్తుంత్వంయతసేతథాపినభయం తాపాత్ ప్రపద్యేఽధునా,
యస్మాత్ కైరవసారసౌరభముషా సాకం సరోవాయునా
చాన్ద్రీ దిక్షువిజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛామయూఖచ్ఛటా.

అవ. ఒకానొకనాయిక వసంతకాలంబున దేశాంతరంబుఁబోవఁ బ్రయత్నించు కాంతునింగూర్చి, యాతని దేశాంతరప్రయాణము మనంబున నంగీకరింపనిదైనను, నంగీకరించుదానివలెఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. హే ప్రాణేశ=ప్రాణనాథుఁడా, ఏతస్మిన్=ఈ, వసన్తసమయే=ఆమనికాలంబున, త్వం=నీవు, సహసా=యోచనలేక, దేశాన్తరం=

ఇతరదేశమునకు, గన్తుం=పోవుటకు, యతసే=ప్రయత్నపడుచున్నావు. తథా ఒపి=అట్లు ఇష్టముగాని పనిచేయఁ గోరినను, అధునా = ఇప్పుడు, తాపాత్ = విరహసంతాపమువలన, భయం=దిగులును, నప్రపద్యే=పొందను. యస్మాత్ = ఏకారణమువలన, కైరవ...ముషా–కైరవ=తెల్లగలువలయొక్క, సార=మేలైన, సౌరభముషా=సువాసననుజూఱఁగొనునట్టి, సరోవాయునా=కొలనిగాలితో, సాకం=కూడ, చాన్ద్రీ=చంద్రునిదైన, స్వచ్ఛా=నిర్మలమైన,మయూఖచ్ఛటా= కిరణములవరుస, దిక్షు=దెసలయందు, విజృమ్భతే=వ్యాపించుచున్నది.

తా. "ఓప్రాణేశ" అని సంబోధన చేయుటచేత నా ప్రాణముల కీశ్వరుఁడవైన నీవు దేశాంతరమునకు వెళ్లిపోఁగానే నీయధీనములైన యీ ప్రాణములును నీతోడనే వెడలిపోవనున్నవి యని యభిప్రాయమును దెలుపుచున్నది. యీ సంబోధనము. "ఏతస్మిన్-వసన్తే" ఈ వసంతమునందు అనుటచేత, సకలపుష్పములు పూచుట, తేనెటీఁగల గుంపుల ఝంకారములు మదముచే నింపుగాఁగూయుకోయిలలకూఁతలు మొదలగు కామోద్దీపన సాధనములు గలదగుటచేత విరహిణీస్త్రీలకుఁ బ్రలయకాలముం బోలినది యీవసంతకాలము. ఇట్టి వసంతకాలమున నీవు పోఁదలఁచుట న్యాయ్యమే అని యభిప్రాయము. అయత్నసిద్ధమైన శైత్యోపచార సామగ్రిచే నొప్పాలు నీకాలమునఁబుట్టిన తాపము హెచ్చుగా నేరదు. కనుకనే నీవిరహతాపమునకు వెఱవనని బాహ్యాభిప్రాయము. కాలాంతరమందుఁ గలుగు విరహతాపము హెచ్చుబాధను గలిగించునుగాని యది యీ వసంతకాలముమాడ్కి నుత్తరక్షణముననే ప్రాణాపహారము సేయదు. కావున, నీవు ప్రయాణము సాగించిన వెంటనే సుడిగాలి కాలుచిచ్చులంబోలె మలయానిల చంద్రదీప్తులు కలిగి నాప్రాణములను వెంటనే దీసివేయును గావున

నేను తత్క్షణము నాశముగలిగించు విరహతాపమునుండి నేను వెఱవననిన యాంతర్యమైన యభిప్రాయము.

కాచి న్నాయికా వసన్తకాలే దేశాన్తరం గన్తుం ప్రయత్నవన్తం కాన్తం తత్ప్రవాస మన్తరఙ్గే ణానఙ్గీకుర్వాణాఽప్యఙ్గీకుర్వా ణేవాహ:—

ఏతస్మిన్నితి.— హేప్రాణేశ మత్ప్రాణానా మీశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనాస్తేఽపి నిర్గమిష్యన్తీ త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసుమావిర్భావ మధుకరనికురుమ్బక మదకలకలకణ్ఠకూజితాది మదనోద్దీపనసామగ్రీ శాలితయా విరహిణీనాం సంవర్తకాలవ ద్వర్తమాన ఇత్యర్థః, వసన్తసమయే, త్వం, సహసా అతర్కితం యథా తథా * 'అతర్కితం తు సహసే' త్యమరః, దేశాన్తర మన్యదేశం * మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, గన్తుం, యతసే యత్నం కరోషి, తథాఽపి ఇత్థ మనభిమతేఽర్థే చికీర్షితేఽపి, అధునా ఇదానీం - తాపా ద్విరహతాపాత్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాప్నోమి - సంప్రతి విరహతాపశ్చిరం బాధిష్యత ఇతి న బిభే మీ త్యర్థః - కాలాన్తగే తు భయం ప్రాప్నుయా మి త్యాశయః; నను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే తత్రాహ - యస్మాదితి:—యస్మాత్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు - * 'రఞ్జ రాగ' ఇతి ధాతో రని రుణాదిః - బాహుళకాత్ న లోపః - * 'కృదికారాదక్తినః' ఇతి పాక్షికే ఙీష్ప్రత్యయే రజనీతి దీర్ఘాన్తః ప్రసిద్ధః - అత్ర అజ్యన్తత్వా ద్ధ్రస్వాన్తత్వం - తథా భోజప్రయోగః - 'రజనిచరమభాగే వారసీకున్తినీనామ్.' ఇతి, కైరవాణాం కుముదానాం - యత్సారసౌరభ ముత్కృష్టసౌరభ్యం - 'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు' ఇ త్యమరః - తం ముష్ణా త్యపహర తీతి తథోక్తః - తేన వికచకుముదామోదభాజే త్యర్థః, సరోవాయునా సాకం సరస్సంబన్ధినా సమీరణేన- సహ * 'సాకం సత్రాసమం స హే' త్యమరః - వాయోః శైత్యం సౌరభ హేతుం కుముదవనోపరి ప్రసరణంచ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాన్ద్రీ చన్ద్రసంబన్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూఖానాం కిరణానాం - ఛటా సంహతిః * 'రిఙ్ఖోచ్ఛళిః స్త్రీ తలి శ్ఛటే' త్యభిధానాత్, దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధశైత్యోపచార

సామగ్రీశాలిని కాలేఽస్మి న్నుత్పన్న స్తాపః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి-తత స్తస్మా దధునా నబిభే మీతి బాహ్యాభిప్రాయః; కాలాన్తరే ప్రవాసశ్చే త్తాప శ్చిరం మహతీ మార్తి మేవ సంపాదయేత్, న తు క్షిప్రం - స్వనివృత్తిహేతుప్రాణవిరహసహకారి విరహాత్, తస్మాత్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్; ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయానిల చన్ద్రాతపయో ర్యోగే తాపో భృశాయమానః సహసైవ ప్రాణా న్నిర్గమయ్య ఆత్యన్తికీం నివృత్తిం భజత ఇ త్యాశువినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః. అత్ర తాపా న్నబిభే మీతి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రాకాలః గన్తుమిచ్ఛసి చే దిదానీ మేవ గమ్యతా మితి విధి ర్వ్యజ్యతే - స చానిష్టతయా ఆభాసీభవన్ మజ్జీవత మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధ మాక్షిపతి - అతోఽత్రా నిష్టవిధ్యాభాసరూప * ఆక్షేపాలంకారః.

'ఆక్షేపోఽన్యో విధౌ వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే.' ఇతి లక్షణాత్; స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్తప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహరూపకారణసామగ్రీ సద్భావేఽపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాత్ - విశేషోక్తి ర్నా మాలంకారః - 'కారణేన వినా కార్య స్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా, తత్సామగ్ర్యే మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.' ఇతి లక్షణాత్; తాపభయానుదయం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్ * కావ్యలిఙ్గమ్; త చ్చ విశేషోక్తే రఙ్గ మితి ద్వయోః * సంకరః. * భావిప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః, నాయికా * ప్రవత్స్యద్భర్తృకా.

చక్షుర్జాడ్యమపైతు మానినిముఖంసందర్శయ శ్రోత్రయోః
పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమస్తుమధురాంవాచం ప్రియేవ్యాహర,
తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైఃపాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘ మభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషంసఖీదోషజమ్.

అవ. నాయకుఁడు నాయిక నలుకదీర్చుచున్నాఁడు:—

టీ. హేమానిని = ఓపాలయలుకగలదానా, దీర్ఘం = చాలసేపున్నట్టి, అభూతపూర్వం = మున్నెన్నఁడునులేని, సఖీదోషజం = చెలుల దప్పిదముచే

గలిగిన, రోషం = రోషమును, అచిరాత్ = వెంటనే, త్యక్త్వా = విడిచి, ముఖం = మోమును, సందర్శయ = చూపుము. మే=నాయొక్క, చక్షుషోః= కన్నులయొక్క, జాడ్యం = మోటుదనము, అపైతు = తొలఁగునుగాక. శ్రోత్రయోః = చెవులకు, పీయూషస్రుతిసౌఖ్యం–పీయూష = అమృతము యొక్క, స్రుతి = కాఱుటవలన, సౌఖ్యం = ఆనందము, అస్తు = కలుగును గాక. హే ప్రియే = ఓచెలీ, మధురాం = ఇంపయిన, వాచం = పలుకును, వ్యాహర = పలుకుము. మే = నాయొక్క, తాపః = బడలిక, శామ్యతు=చల్లాఱును. శనైః=మెల్లగా, ప్రసాదశిశిరాం = దయచేఁజల్లనైన, దృష్టిం = చూడ్కిని, పారయ = ప్రసరింపఁజేయుము.

తా. ఓ మానినీ, సఖులుచెప్పిన కల్లమాటలచే నీవు నాపై నలుకపూనితివి. అది యుచితముగాదు. కావున నీ వుగ్రదృష్టినివిడిచి, చల్లనిచూడ్కిచేఁ జూచి నా తాపంబును బోఁగొట్టుము అనిభావము. "జాడ్యం" అనుటచే నీముఖము చూడకుండుటవలనఁ బుట్టినకన్నుల మాంద్యము నీముఖదర్శనమువలననే దొలఁగుననిభావము.

నాయిక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖీవచనము వాస్తవమేని ధృష్టుఁడు. కల్లయగునేని అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖీభి రుత్పాదితేన ప్రథీయసా మానేన ముఖప్రదర్శనమే వాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కిఞ్చిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమాణేఽపి మానమాలమ్బమానాం చిరాత్ తత్త్యాగేఽపి నిష్ఠుర మే వాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽపి రోషకషాయితామేవ దృష్టి ముపరిష్టాత్ పాతయన్తీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చక్షు రితి.— హేమానిని - మే మమ-చక్షుషోః జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం-త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనిత చిన్తాపారవశ్య ప్రయుక్తం*రూపగ్రహణాక్షమత్వమిత్యర్థః-'జడః స్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.' ఇతి నా - అపైతు అపగచ్ఛతు – ముఖం సందర్శయ-త్వన్ముఖానవలోకనజన్యస్య, నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలోకనైక పరిహార్యత్వా దితి భావః. హే

ప్రియే మే శ్రోత్రయోః - పీయూషస్రుతి రమృతస్రావః-‘పీయూష మమృతం సుధే’ త్యమరః - తేన యత్ - సౌఖ్యం సుఖం - తత్ - తాదృశ మి త్యర్థః * స్వార్థే ష్యఞ్ - అస్తు భవతు - మధురాం ప్రియాం * ‘స్వాదు ప్రియా తు మధురా వి’ త్యమరః - వాచం - వ్యాహర ఉదీరయ - మానం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోః సుఖంజన యే త్యర్థః, మే - తాపః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాన్తి ముపయాతు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూతో భూతపూర్వః * ‘భూతపుర్వే చరడి’ తి నిర్దేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూతపూర్వో న భవ తీ త్యభూతపూర్వః - కదాఽపి ప్రాగేవం న జాత మి త్యర్థః - అత్యుత్కట మితి భావః - సఖీనాం - దోషా న్మృషావాదరూపాత్ - జాత స్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోష ప్రభవ మితిభావః- రోషం కోప - మచిరా చ్ఛీఘ్రం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం - ‘సుషిమః శిశిరో జడః, తుషారః శీతలః శీతో హిమః స ప్తాన్యలిఙ్గకాః.’ ఇత్యమరః- దృష్టిం - శనైః పాతయ మన్దం ప్రసారయ - మయీ తి శేషః - సఖీనా మనృతో క్తిభిః నిరపరాధే మ య్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః - తస్మా దుగ్రదృష్టి మపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయేత్య ర్థః; * సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోట్. ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యా ర్థయో ర్హేతు హేతుమద్భావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం * కావ్య లిఙ్గ మలంకారః; పీయూషస్రుతిసౌఖ్య మి త్యత్ర పీయూషస్రుతిసాధ్య సౌఖ్యస్య వాగ్వ్యాపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్యమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీర్ఘ మిత్యాదిరోషవిశేషణత్రయస్య తత్పరిగ్రహానౌచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరా మితి దృష్టివిశేషణస్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ఏతేషామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; ద్వితీయపరికరస్యోత్తరార్థగకావ్యలిఙ్గం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ తయో రుభయోః * సంకరః. * మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః.’ వాక్కృతం సఙ్కేచ్ఛారూపం *నర్మ. నాయికా*ఖణ్డితా. నాయకః * సఖీవచనస్య సత్యత్వే *ధృష్టః-అసత్యత్వే అనుకూలః. * సామాఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః; సామాద్యుపాయస్వరూపం సాహి-

త్యచిన్తామణౌ ప్రదర్శితమ్ - 'సామ్నా భేదేన దానేన న త్యుపేక్షా దసా న్తరైః, మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భిరాచరేత్. తత్ర చాటు వచః సామభేద స్తత్సఖ్యుపార్జనం, దానం వ్యాజేనభూషాదేః ప్రదానం పద యో ర్నతిః, తైర్వ్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యా ద్రసోత్పాదోరసా న్తరమ్.' ఇతి.

మానమ్లానమనా మనా గపి న తం నాలోకతే వల్లభం
నిర్యాతే దయితే నిర న్తర మియం బాలా పరం తప్యతే,
ఆనీతే రమణే బలాత్ పరిజనై ర్మానం సమాలమ్బతే
ధత్తే కణ్ఠగతానసూన్ ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః. 25

అవ. ప్రణయకలహము కడుహెచ్చిన ప్రియుఁడు కనఁబడినపుడు పొలయలుకను, కనఁబడనప్పుడు. తాపమును బొందిన నాయికనుజూచి మన సున వగగూరిననాయికచెలి దానియవస్థను వేఱొక్కతెతోఁ జెప్పుచున్నది.-

టీ. మాన...నాః-మాన = అలుకచేత, మ్లాన = సంతసముతగ్గిన, మనాః=మనస్సుగలిగిన, ఇయం-బాలా = ఈచిన్నది. (పదునాఱేండ్లలోపుగా వయస్సు గలది యగుటచేతనే తెలియక యింత యనర్థము దెచ్చుకొన్నదియని 'బాల' శబ్దాభిప్రాయము.) నతం=మ్రొక్కిన, వల్లభం = ప్రియుని, మనా గపి = ఇంచుకయైనను, నాలోకతే = చూడదు. దయితే = ప్రియుఁడు, నిర్యాతే = వెడలిపోఁగా, నిర న్తరం = విడువక, పరం=మిక్కిలి, తప్యతే=సం తాపమునొందుచున్నది. పరిజనైః = సేవకులచేత, చెలికత్తెలచేత, రమణే=ప్రి యుఁడు, బలాత్ = బలాత్కారములో, ఆనీతే = దోడ్కొని రాఁబడినప్పు డు, మానం = ఊరకుండుటను, సమాలంబతే=పొందుచున్నది. ప్రియతమే= మనోవల్లభుఁడు, నిర్గన్తుకామే = పోవనుద్యుక్తుఁడుకాగా, పునః = మఱల, కణ్ఠగతాన్=కుత్తుకయందున్న, అసూన్=ప్రాణములను, ధత్తే=తాల్చియున్నది.

తా. ప్రియునిపైఁ బొలయలుకగలిగిన ప్రియురాలు బేల యగుటచేఁ దెలివిలేక కాంతుఁడు వచ్చి వేఁడుకొన్నప్పుడు, అతని నించుకయైనను గన్నెత్తిచూడదు. నాయకుఁడు దీనిని బ్రతిమాలుటచే నుపయోగములేదని వెళ్లిపోఁగానే తీరని

తాపంబు పొందుచున్నది. దానియవస్థ చూడలేక చెలికత్తెలు నాయకుని బలాత్కారముగాఁ దోడితెచ్చినప్పుడు మఱల మాటలాడక మౌనమును దాల్చియున్నది. ప్రియుఁడు తిరస్కృతుఁడయ్యును దానేవచ్చి బ్రతిమాలియు, తాను బలుకరించియుఁ బలుకకయునుండు నాయికయెదుట నుండనేల యని యసూయతోడ వెడలిపోవ నుపక్రమించినప్పుడు ప్రాణములను కుత్తుకఁ బెట్టికొనియున్నది. జీవితమునకు సంశయముగలిగినను, ఈ నాయిక మానమును విడువకయున్నది. ఆహా! దీని మొఱకుదనము నేమనవచ్చు నని నాయికచెలి మఱొక్కతెతోఁ జెప్పినది.

నాయిక—మధ్య, ధీర, కలహాన్తరిత, నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

ప్రవృద్ధే ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానమ్ అదృష్టేతాపం చ భజమానాం నాయికా మాలోక్య మనసి ఖిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యస్యైకథయతి.—

మా నేతి.—మానే-మ్లానం క్షీణహర్షం మనో యస్యాః సా తథోక్తా -ఇయం పురోవర్తినీ - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిఞ్చిదూనషోడశవర్షా మధ్యా వివక్షితా - న తు తదూనముగ్ధా చ - తస్యాః స్తోకనిష్ఫలమానత్వా దీదృగనల్పసఫలమాన శాలినీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాః స్తోకనిష్ఫలమానశాలినీత్వం సాహిత్యచిన్తామణౌ స్ఫుటీకృతమ్ - 'ముగ్ధోద్యద్యౌవనా మూఢా లజ్జావిజితమన్మథా, సఖీనాం పరతన్త్రా చ నిష్ఫలస్తోకమానభాక్.' ఇతి - ఆషోడశాబ్దా బాలేతి వ్యవహార స్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః - 'బాలా సా షోడశాబ్దాత్ తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వం, ప్రౌఢా స్యాత్ పఞ్చపఞ్చాశదవధి పరతో వృద్ధతా మేతినారీ.' ఇతి-నతం ప్రణతం-* నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పర మి త్యర్థః - వల్లభం ప్రియం - మనా గీష దపి-* 'కిఞ్చి న్మనాగల్ప మ పీ' త్యమరః-నాలోకతే నపశ్యతి - అనునయ స్యాద్రా మన్యూద్రేక హేతుత్వా దిత్యర్థః;దయితే ప్రియే - నిర్యాతే నిర్గతే - ఉపేక్షా మ న్తరేణ నేయ ముపాయా న్తరేణ సాధ్యేతి నిశ్చయా దుపేత్యగతే సతీతి యావత్ నిర్గతమ న్తర మవధి ర్యస్మిన్

కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా నిరన్తరం సంతత మిత్యర్థః-'అన్తరం వివరాన్తర్ధి భేదే ష్వవధి రన్ధ్రయోః, అవకాశావసరయో స్తాదర్థ్యానర్థయోరపి.' ఇతి నా.-పర మత్యన్తం- తప్యతే - అవధీరితోఽపి స్వయ మే వాగ త్యానునయన్ ప్రియః కి మితి మయోపేక్షిత ఇతి పశ్చాత్తాపం భజత ఇ త్యర్థః; రమణే కాన్తే పరిజనై ర్నాయికా సంబన్ధిభిః - యద్వా సఖీదాస్యాదిభిః - యద్వా పీఠమర్దాదిభిః నాయకస్యైవ నర్మసచివైః - * పీఠమర్దాదీనాం స్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ కథితమ్-'తత్సహాయాః పీఠమర్ద విట చేట విదూషకాః, పీఠమర్దః సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః. కామశాస్త్రరహస్యానాముపదేష్టా విటః స్మృతః, చేటః సంధాననిపుణో హాస్యకారీ విదూషకః.' ఇతి - బలా దానీతే బలాత్కారే ణాగమితే సతి - మానం - సమాలమ్బతే ఆశ్రయతే - వియోగితా ప్రకర్షేణ మన్దవేగతా మాపన్న స్యాపి కోపస్య సాపరాధ ప్రియముఖ దర్శనవశాత్ కిఞ్చిత్ పునరుల్లసితత్వా దితి భావః; ప్రియతమే పునః నిర్గన్తుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మిన్ - భాషితాఽపి నభాషతే కి మత్ర వృథావస్థానేన ఇతిసాసూయం నిర్యాతు ముద్యుక్తే సతీత్యర్థః-కణ్ఠగతాన్ అసూన్ ప్రాణాన్ * 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇ త్యమరః - ధత్తే పునర్వియోగప్రసక్త్యా విజృమ్భమాణేన దుస్సహ తాపేన కణ్ఠగతప్రాణా భవ తీత్యర్థః - జీవితసంశయే ప్రసక్తేపి మానం న ముఞ్చత్యహో కియ దస్యా మార్ష్ప్య మితి భావః. నాయకనిర్గమనసన్నాహమాత్రేణ నాయికాయాః ప్రాణసంకట ప్రసక్తే రుపవర్ణ నాదుపేక్షారూప పఞ్చమోపాయ ప్రయుక్తం మాన స్యాల్పావశిష్టత్వం వ్యజ్యతే. * స్వభావోక్తిః; కర్తృకారకస్య క్రమికానేక క్రియాన్వయత్వాత్ * కారక దీపకాలంకారః; లక్షణం తూక్తమ్. * మానవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః. నాయికా మధ్యాధీరా * కలహాన్తరితా చ. 'కోపాత్ కాన్త పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా, కలహాన్తరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా.' నాయకో * ధృష్టః.

కర్ణారున్తుద మేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే
చన్ద్రాలోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సందర్శనాత్,
చక్షుర్మీలన మేవ తన్నయనయో రగ్రే మృగీణాం వరం
హైమీ వల్ల్యపి తావదేవ లలితా యావన్న సా లక్ష్యతే.

అవ. ఒకానొక సాటిలేని రూపలావణ్యములు గలదగు జవరాలిని జూచి, మోహమందిన యొక కాముకుఁడు చపలచిత్తుఁడై, తనవేడుక చెలికానియెదుటఁ జపలతనుగలిగించిన నాయికనుగూర్చి వర్ణించుచున్నాఁడు:—

టీ. తస్యాః = నేనుజూచిన ఆసొగసుకత్తెయొక్క, భాషితే = మాట, శ్రుతే=వినఁగా, కోకిలరుతం = కోకిలయొక్క కూఁత, కర్ణ అరుస్తుదమేవ = చెవులకు బాధ గలిగించునదియే, భవతి = అగుచున్నది. చన్ద్రే=చంద్రునియందు, లోకరుచిః-లోక = జనులయొక్క, రుచిః = కోరిక, తదా... చేః-తత్ = ఆచెలువయొక్క, ముఖ = మోమువయొక్క, రుచేః = కాంతియొక్క, సందర్శనాత్ = చూచుటకంటె, ప్రాక్ ఏవ = ముందే, వర్తతే = ఉన్నది. (ఆప్రియయొక్క ముఖమునుజూచిన పిదపఁ జంద్రునియందు నిస్సారత్వబుద్ధి పుట్టుచున్నది.) తత్ నయనయోః = ఆచెలి కన్నులయొక్క, అగ్రే = ముందట, మృగీణాం = లేళ్లకు, చక్షుర్మీలనమేవ = కన్నులు మూసికొనుటయే, వరం = మేలు, యావత్ =ఎంతవఱకు, సా = ఆకాంత, నలక్ష్యతే=అగపడదో, తావత్ ఏవ=అంతవఱకే, హైమీ=బంగారపు, వల్లీ=తీఁగ, లలితా = సొగసుదిగా, లక్ష్యతే = కనఁబడుచున్నది.

తా. ఆజవరాలియొక్క పలుకులు కోకిలకూఁతకంటె నింపులనియు, చంద్రునికంటె దానిమో మందమనియు, లేళ్లకన్నులకంటె దానికన్నులు సొగసువనియు,దానిమేను బంగారుతీఁగకంటె మెఱయునదియనియు భావము.

నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంభ శృంగారము.

నిస్తులరూప విభ్రమాది శాలినీం కాఞ్చిత్ తరుణీం విలోక్య తరళచిత్తాం ప్రాప్తః కామీ నర్మసచివ స్యాగ్రే తా మనస్తారళ్యకారిణీం వర్ణయతి.—

కర్ణేతి.— తస్యాః మయా విలోకితాయాః సున్దర్యాః - భాషితే వచసి-శ్రుతే సతి - కోకిలరుతం - కర్ణయోః - అరుస్తుద మేవ అతిపీడాకర మేవ - భవతీతి శేషః - తదుక్తశ్రవణానన్తర మత్యన్తం బాధక ఇత్యర్థః- న తు మనా గపి ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇ త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే,

*'అరుస్తుద స్తు మర్మస్పృగి' త్యమరః; తథా, చన్ద్రే - లోకరుచి ర్జనానా
మభిలాషః - 'రుచి స్తు కిరణే కాన్తా వభిషఙ్గాభిలాషయోః' ఇత్యమరః -
తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః - సందర్శనాత్ - ప్రాక్ పూర్వమేవ వర్తత
ఇతి శేషః - తదాననరుచిసందర్శనానన్తరం తు నివర్తతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుద
యతీ త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన తదాననస్య చన్ద్రా ద ప్యధికలోకో
త్తరసౌన్దర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే; తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః నేత్ర
యోః-రత్ర మృగీణాం కురఙ్గాఙ్గనానాం-చక్షుర్మీలనం నిజనేత్రాణాం పక్ష్మ
భిః ప్రచ్ఛాదన మేవ వరం మనాక్ప్రియం-తత్కాలప్రసజ్యమాన లాఘ
వపరిహారేణ ప్రాక్సిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవా దితిభావః - చక్షూంషి సమ్య
క్సిమీల్య తద్విక్రమప్రకాశనే తు పూర్వగౌరవహానిర్నస్యాత్ -ఉత్కృష్ట
సన్నిధౌ రమ్యాణా మ ప్యరమ్యత్వే నాభాసమానత్వా దిత్యేవకారాభి
ప్రాయః - ఏతేన తన్నయనయో ర్నిఖిలహరిణాఙ్గనానయన దుర్లభవిస్తారతార
ళ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం ద్యోత్యతే; సా సున్దరీ - యావత్ - న లక్ష్యతే సదృ
ష్టివిషయీక్రియతే - తావ దేవ - హైమీ వల్లీ హిరణ్మయీ లతా-అపి కిము
తాన్య దితి భావః - లలితా మనోరమా - గుణాద్భుతన స్త్వనుభవ స్యాన్య
త్రారుచేర్మూలత్వా ది త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కనకప్రభాతి
శాయినీ తదఙ్గద్యుతి రితిద్యోత్యతే. అత్ర కోకిలరుతకర్ణాట స్తవభావాది
రూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాభేదః; ఉపమానభూత
కోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపమేయానా మాధి
క్యస్య వర్ణనాత్ * వ్యతిరేకశ్చ; తౌ చ కోకిలరుదాదీనాం కర్ణారున్తు
దత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యానుగృహీతా
వితి తస్యా స్తయో శ్చాఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; వ్యతిరేకాప్రస్తుత ప్రశంస
యోస్తు ఏక మేవ వాక్యార్థమాశ్రిత్య సహోత్థానా దేకవాచకానుప్రవేశ
* సంకరః. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; నాయికా * పరకీయా.

సంపూర్ణము.

[illegible] ముద్రితము.—1926.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
రామాయణచంపు, సవ్యాఖ్యానము	...	2	0
విశ్వగుణాదర్శము, సవ్యాఖ్యానము, క్రొత్తకూర్పు	...	1	0
వసంతతిలకభాణము, చక్కనికూర్పు	...	0	4
విక్రమార్కచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	1	0
శివకంఠమాలిక, సటీక	...	0	3
హితోపదేశము, చక్కనికూర్పు	...	0	8

నిఘంటువులు.

అమరము, మూలము, మూఁడుకాండలు, చిన్నసైజు	...	0	8
అమరము, మూలము, ప్రథమకాండము పెద్దచ్చు	...	0	2
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅర్థసహితము, సాధారణప్రతి	...	1	0
డిటో మేలుప్రతి, కాలికోబైండు	...	1	12
గురుబాలప్రబోధిక—చిన్నసైజున రామాశ్రమీయాద్యనేక గ్రంథములసహాయముతో చక్కఁగఁ బరిష్కరింపించి అకారాది అనుక్రమణికతో ముద్రించియున్నాము, కాలికోబైండు	...	4	0
కావ్యప్రకాశిక, సవ్యాఖ్యానము	...	3	8
సిద్ధాంతమంజరీ, ధాతుమంజరీ	...	0	4
తర్కసంగ్రహము	...	1	0
ప్రతాపరుద్రీయము, సవ్యాఖ్యానము, క్రొత్తకూర్పు	...	1	12
లఘుకౌముది, సటిప్పణము, చక్కనికూర్పు	...	0	12
శబ్దమంజరి, చక్కనికూర్పు	...	0	4
డిటో మేలుప్రతి	...	0	6
డిటో నాగరిలిపి	...	0	6

స్తోత్రములు.

ఆదిత్యహృదయము, సటీక	...	0	3
ఇంద్రాక్షీశివకవచము	...	0	2
కృష్ణకర్ణామృతము, ఆంధ్రటీకాపద్యతాత్పర్యసహితము	...	1	8
శ్రీకృష్ణలీలాతరంగిణి, ఆంధ్రతాత్పర్యవివరణసహితము	...	1	6

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
గంగాస్తవరాజము ...	0	2
గంగాలహరి, ఆంధ్రటీకాపద్యతాత్పర్యసహితము ...	0	2
శ్రీగుణరత్నకోశము, సటీక ...	0	[illegible]
దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్నసైజు ...	0	2
దేవీస్తోత్రకదంబము ...	0	[illegible]
దేవీసప్తశతి (మన్త్రశాస్త్రము) ...	0	[illegible]
దేవీమానసికపూజ, చిన్నసైజు ...	0	[illegible]
దేవీఖడ్గమాల ,, ...	0	[illegible]
నవగ్రహస్తోత్రము ...	0	[illegible]
నీతిశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	[illegible]
పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము ...	0	[illegible]
ప్రాతస్స్మరణ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	[illegible]
భజగోవిందము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	[illegible]
మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్నసైజు ...	0	[illegible]
ముకుందమాల, సటీక ...	0	[illegible]
రామబ్రహ్మమానసికపూజ, చిన్నసైజు ...	[illegible]	[illegible]
రామకర్ణామృతము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము ...	1	8
లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	[illegible]	2
లక్ష్మీనారాయణహృదయము ...	0	3
శంకరాచార్యస్తోత్రాది ...	0	2
శ్యామలాదండకము, సటీక ...	0	[illegible]
శివానందలహరి, సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	1[illegible]
సప్తర్షిస్తోత్రము, సటీక ...	0	[illegible]
సనాతనమానవధర్మములు, సటీక ...	0	[illegible]
సనత్సుజాతీయము, సటీక ...	0	2
సహస్రనామకదంబము ...	0	2

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి.